

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 955

Title Vedānta - A work
on

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 955 Subject : Vedānta

Title : Vedānta - A work on

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11" by 4.5" Extent : 99 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins & ends abruptly.

रोधेनस्या निममादाय क्वचित्प्रमानाश्रयत्वात्पुनर्मात्रम् ॥ अत एवोऽप्येदं स्मृत्युल्लिखितं चेद्व्यतिरेक्यते इत्यादीं संसिध्यति ॥ उच्यते ॥
 कस्य च र्णादीर्घप्रवृत्तौ तत्र सिध्येदिति दिक् ॥ परत्वाच्चेति ॥ आपाततोऽयं हेतुः ॥ कस्य स्यांगत्वेन बहिरंगत्वादेतरंगं सवर्णादीर्घं
 प्रतिपरत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात् ॥ इत्युक्तीति ॥ इदित्वाच्चेति ॥ लिटि उं र्वाचकार ॥ आशिषि उं र्वाच्चेति ॥ ववरत्वरिति ॥ वादित्वा
 देत्वाभ्यासलोपो न ॥ एरवति ॥ इरवति ॥ ईरवाचकार ॥ ईरवति ॥ ईरवाचकार इंगति ॥ इंगो वकार ॥ त्वगि कं यने इति ॥ अयं उच्यते ॥
 तिदंडके गतोऽपठितस्य गतिविशेषे वृत्तिबोधयितुं प्रयत्ने ॥ अत एवानतिप्रयोजनत्वाद् द्रुष्टुं तत्के पुनपठितं ॥ सवर्णं
 चेति ॥ यं प्रवोदप्रहरांसर्वं ते इत्यादौ सर्वं ते इत्यभियुक्ते र्वाख्यातत्वात् ॥ स्वरिते सुषुच समवाय इति वक्ष्यते ॥ लोपो
 सदि त्वात्रागलोपीति द्विनिषेधः ॥ अलुलोचन ॥ यद्विच्यक्तीकरणे ॥ पवि विसारवचने इति चुरादौ ॥ अजगति ॥ अजं
 नं प्राधान्येन उपार्जनं तु प्रासंगिकं ॥ नुद्धिधावित्यादिरात्वं तु द्विविधत्वाद्देशविनामे पुनरिति विधेयमिति वचनात्
 डादिविधिषु वर्णैकदेशस्य च र्णात्वेन प्रहरादिति भावः ॥ यद्वाः द्विहत्वाहरां भाष्योदो प्रत्याख्यायते ॥ न च आट आट
 रित्यत्रातिप्रसंगः ॥ अष्टोत्तम्ये सने नावर्णा पधुधस्य यदि भवति तत्त्वोत्तरे वेति नियमादि द्विमिष्टमित्यन्तद्विसरः
 कृतिभृती ॥ भर्तृनं जलं विना तंडुलादेः संज्ञापविशेषः ॥ इदित्वात्तस्यादितो निष्ठाया मिति नेट् ॥ भृक्तः ॥ भृक्तवा ॥ एजमेजभाज ॥

भाजेर्दीर्घाकस्यामनुदात्ते तु मादृक् फलं भाजभासे तादिना च उपरेणोपधाकृतस्य विकल्पितत्वात् ॥ अविभजत ॥ अविभज
त ॥ परस्मैपदिन इति ॥ चवृणीयांत परस्मैपदिनः ॥ पूजायां त्विति ॥ नोकेः पूजायां मिथिनिषेधादिति भावः ॥ ज्ञ संभुः संभुः सो
त्रः ॥ अजरत ॥ अजारीत ॥ अलभत ॥ असंभीत ॥ अमृत ॥ अमृतं ॥ अमृत ॥ अमृयीत ॥ विभाषा धेदु रकोरिति च डिः अवि
शिवयत ॥ अमृत ॥ अमृतं ॥ अमृत ॥ अमृयीत ॥ विभाषा धेदु रकोरिति च डिः अवि
रस्मैपदार्थः ॥ दीर्घाभावादिति ॥ स्वाभाविकत्वं स्यान्निकदीर्घाभावादित्यर्थः ॥ मुख्यसुखार्थमिति ॥ कृतं स्यान्निकदी
र्घाकारात् परस्यापि नुद्भवपेवेति भावः ॥ पुष प्रमादे ॥ पुच्छतीति ॥ अंतरंगत्वात् छेदेति तु किल पुष पक्षत्वाभावात् प्रमादः ॥
नचकार्णदां गं वलीय इति वाच्यम् ॥ आंगकार्णकोर्गुगपत्प्रवृत्तौ वेद आंगस्य वलीयत्वात् ॥ नचमुच्येति चकार चकाराहु
वार्थं किं मनेन तु विविधेति संकं ॥ बहुधातुरूपेण चकार चकारयोर्द्वारो गौरवाच्चेदेत्यस्य शिवव्यायेत्यादावायस्य
कत्वाच्चा ॥ अतेर्वी ॥ वी इति छेदः ॥ तेन संवीतः संवीतिरित्यादिसिध्यति ॥ आर्द्धधातुकविषय इति तेन वी भावोत्तरं पठित्वे वी
यते इत्यादिसिध्यति ॥ परसप्तम्यां तु हलादित्वाभावाच्च न स्यादिति भावः ॥ पठः लुक् तु अस्मात्प्रभवति ॥ लुकाय डोः पहारेच्चा
र्द्धधातुकविषयत्वाभावाच्चार्द्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वी भावस्येवाप्रसक्तेः ॥ एतच्चेन लुमते तिस्रवेकैयटे स्यष्टम् ॥ अथ जपो किं राम.

सांतेषु वसवसतीदौ ॥ वसवः अदने लुङ् सने र्वस्ति पतेरादेयास्य तु स्यात्पुनरात्वेनापिसिद्धम् ॥ सांतेषु दहृदिहृदहृदमिहृदहृलि
हृवदोष्टौ ॥ इदित्यनेन दुहिरिति भौवादिको न गृह्यते किंतु उहृदप्रप्ररो इति आदादिक एवेति प्राच ॥ इह मनो रमायां संग्रहस्योक्त
तेः ॥ कचच्छादीदधनयाभमशाः षसहाः क्रमात् ॥ कचकाराः रं डोग व जा हरवजाः स्मृता इति ॥ तत्र पूर्वार्द्धे पात्रोपेव तु ईरावर्णी
सदं ताधातवः उत्तरार्द्धे पात्रकादिक्रमेण ये वर्णास्तसंख्याको बोधा इत्यर्थः ॥ अतएव कोत्तरकः चांताः षट्चांत्तरकः चांताः पं
चदेशाद्यादिव्याख्यातया क इत्येकस्य व इति यसां रा इति पंचदशानां संज्ञेयाश्च मुख्यगमात् ॥ पांतेषु द्वयोः श्यना नि ईशस्य फ
लमाहा तुदा राविति ॥ तृपद्यीमजभेदेन तु दोहो स्थितौ चुरादौ तु तृपिः सर्वमेतस्थितः दृष्टिस्तेकायमतेनेति विवेकः ॥ अतए
व वसति तृपत्तं फलं तौ द्वावपि द्वितीयांतावित्यने ॥ इयं हे क उ त्ते शेषप्रथमः प्रथमांतः ॥ द्वितीयांत इत्येक इति चतुर्दोहो चुरादौ
तु तृपत्तौ तृपद ष संदीपत इत्येके इति च ॥ अन्यनिवृत्तये इति ॥ निवृत्तनीयास्तु निषिदास्ते ह न मोचनयोः ॥ पदस्येव ॥ विधगतां ॥
दाहे भौवादिकः ॥ वस आवादेने आदादिकः ॥ एते अनुदात्तत्वादितासेटः ॥ पुनर्वंधनेः क्रैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिह ॥ य
नानि ईशेन संग्राह्यास्तु निषिदागा उपरारो यदगतां ॥ विधसंरादौ ॥ बुध अवगमे ॥ मनज्ञाने ॥ पुष पुष्टौ ॥ शिष्य आलिंगने ॥

तत्त्वति

सनिवासे। एते अनिष्टाः पुमि श्रमा मिश्रणयोः अयंसे ह्यमीतयेति। रि। जिमुद्धो। आविजी भयलनयोः। शकमर्चो इत्येते कं
कविद्वेनेति शेषः। भाष्यानुक्ता इति। भाष्यकृता अनुक्ताः न तु प्रमेरा आदिकतो दादिकदेवादिकानां व्यावृत्तये सानुवधानि
हिंष्टो इत्यर्थः। विंदतिरिति। विहिंत्ताभे। इष्ट इति। अनिद्वेनेति शेषः। भाष्यानुक्ता इति। भाष्यकृता अनुक्ताः न तु प्रत्याख्याता
इति नास्तीह तद्विरोधः। ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रंथानुरोधेन मुक्क धष्टोक्तेन नान्विशिष्टेन नञ् इत्यादिसौत्रप्रयोगादनुप्रति
पत्तुमित्यादिसार्वलौकिक व्यवहाराच्च उपलक्षणात्ते ये वभाष्यनेपमिति भावः। अकर्मक इति। अत्र केचित्। अभिभवेच्छाधातु
र्थस्तथात्वस्य धार्थिकस्य सकर्मकता दृश्यते। आह्लासमेव मरावतीयेति। उदाहरित्येते च स्य क्रीया माः इत्यत्र स्वयमेव। कस्य
आराह मा क्वयेते स्पष्टते इत्यर्थ इति। श्री हर्षोपि प्राचुंक्र। तत्रासत्पुगंतां वात्रेता स्पष्टितुमर्हतीति अतोऽस्य सकर्मकत्वं स्यात्
मित्याहुः। शर्द्धी गम्यत दुरा संविज्ञानोयं वद्व्रीहिस्ते न एतरो न शेषः किं तु रवगमे वा इह स्पष्ट इत्यत्रेकस्यापि द्वित्वं भवति
द्वितीयस्यैकावः संवाधिरैकस्यैव न द्वा इति निषेधादिति बोध्यम्। गाध। अकारो नाग्लेपि सा सुदितामिति निषेधाप्यः। अजगा
धत्। आस्पदं स्यापना अदस्यानं वा प्रतिष्ठा एकवस्यापनं संदर्भो वाग्रंथः। नाष्टनाध। उपतापो रोगः। अनुदत्तेत्यादेव सिद्धे नि
ममार्थं वार्तिकमित्याह। आशिष्येवेति। अतएकहस्तस्यै। एकशब्दोऽत्रासहायवचनः एकयोर्हस्तोर्मध्ये इत्यर्थस्तद्वाच्ये। असे

राम.

२

युक्तेति। इष्टाचुरो धेनलिट्यावर्त्तमादेशविशेषणमित्यनिमित्तं चक्रियत इत्याह। तिररनिमित्तेति किति लिट्येति च यद्यपि
गमहनेति सूत्रे कृतीति वर्त्तते तथापि प्रयोजनाभावादितीत्येतवानुवर्त्तत इति भावः। किति किम्। न नह। लिटि किम्। पाप
व्यात्वाचकत्वरिति। न चैवमपि बभूवुरित्यत्र आभासे चैव तस्यासिद्धत्वादेत्याभासलोपोसा एवेति वाच्यम्। कलभजय
हो न एतद्विधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्वापत्तात्। एवं च आदेशश्चे हे वै रूपसंकादक एव गत्यते इति व्याख्यानमवश्यं कर्तव्य
मेवेति दिक्। मदिसुति। मोदः संतोषः। मोदो गर्वः। स्वप्नः अलस्य स्या नरा सदद। रासुहिंसा पादं त्याजः। सूत्रेऽवयवावयविभातः
षष्ठ्यर्थः। तथा च रा सददवादीनां पोः कार इत्यनुय संभवेप्यकारस्य गुरात्पत्वादेदनिबंधनापत्ती न संभवतीत्याशंकतविधि
हार्थव्याचष्टे। गुरात्पदेन भावितस्येति। भावितत्वं च साहाय्यरं परा साधारणम्। तथा च राश रनुः पपरतुरित्यादौ गुरात्पदेना
क्रियमाणो योऽतदवयवोः कारः तुल्यविधेत्यादौ तु गुरात्पदेन क्रियमाणो यश्चो कारस्तस्यानिक स्यादोदेशस्यावयवो
कार इत्यर्थो न तस्यानुपपत्तिः। दददे इति। शशसत्तुः। शशसुः। बवमत्तुः। बवमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः। स्वदस्वर्द्धा। आय
मिति। प्रत्येका मित्रायेणोक्तमित्याहुः। सकर्मक इति। स्वदस्वहव्या। हव्या न्यनुभवेत्यर्थः। अकर्मक इति। अप्रोहितसायनवा
रिधारा स्वादुः सुगंधिः स्वदते तु कारेति श्री हर्षः। न स्वदते। नरोचते इत्यर्थः। धात्वादेः। धातुग्रहणं किम्। षट्षड्। आदेः किम्।

तत्त्व.

लघति। उपधायां वा सिपिधातो रित्यतो धातो रित्यनुवर्तते वै सपधाया इत्यतो वैरि क इति हलि चेत्पतो हलीति चतदा हा धातो रित्या
दि। धातोः किम्। ऊङ्। तः। कुरुः। कुर्वो। कुर्व इत्यतो वैरि क इति हलि चेत्पतो हलीति चतदा हा धातो रित्यादि धातोः किम्। ऊङ्। तः। कु
रुः। कुर्वो। कुर्व इत्यत्रे को दीर्घो मा भूतानवात्रे क स्य प्रातिपदिकोपधात्वे पियदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातो रित्य
नुवर्तते न मिहानावश्यकमिति वाच्यम्। यदस्य त्वनुवर्तते तत्तद् इति गृह्यते इत्याद्यसिद्धिप्रसंगात्। वस्तुतस्तु पूर्ववा सिद्धे न स्याति
यदि हि स्वीकारदकः परस्मिन्निति स्याति वत्तु स्यानिषेधाभ्युपगमेपि कार्यकालपदे असिद्धं वहि रंगमिति परिभाषायाः प्रव
त्तव हिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वो कुर्व इत्यत्रोपधायां चेति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणानुवर्तनस्य नात्यंतावश्यकमिति चे
त्। यदस्य त्वननुवर्त्तात्तद् इति गृह्यते इत्यादौ तु दीर्घः सिध्यत्येवेत्याङ्गरेकवकारयोः किम्। पुष्यविकसने। पुष्यति। ह्युरयोः किम्।
विरिणोति। जिरिणोति। इकः किम्। अर्चते। नर्दति। ननु हलि चेत्पत्रे क वकारो ह्युरयो रिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां गृह्य
ते गृह्यते इत्यादिसिद्धयेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत्। आत्राङ्। हलि चेत्पत्रधातुग्रहणमनुवर्तनीयेमेव। अन्यथा दिवमि
द्विदि व्यतीत्यादावतिप्रसंगः स्यात्। तथा चोपधायां चेति सूत्राभावे उपधाभूतयोः वैः परतो दीर्घो न स्यात् किं तुरेफवा
तयोरेव धात्वा हलि चेति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति। सूदते इति। स्वतीत्यर्थः। ननु सूदति वत्सूदसूदति हेतोरप

राम.

एव धातवः पठन्तां योपदेशान् नटित्वा सत्वविधौ गौरवात्। मेवम्। तथा हि सति रायेती वृद्धिः असिद्धत्वात् अस्य बुद्ध्या इत्यादौ लि
टि सुप्ते सिधे धो गौरवात्। मेवम्। तथा हि सति रायेती वृद्धिः असिद्धत्वात् अस्य बुद्ध्या इत्यादौ लि
कारमात्रस्य सत्वविधौ तु सुपि सौ सुपि स इत्यादावपि स्यादिति। धातुपाठे पाणिनिना तात्पर्यदं त्यादिपाठवत्त्वापदेशा अपि व्य
वस्थये व्यवहिताः स च पाठ इदानीं परिभ्रष्टस्मादादि सुसादि पाठस्येव दृश्यमानत्वा दतो लङ्गासुखेन तान् व्यवस्थापयति।
सगित्यादि। इत्यम्ब अचदं त्या चोतो अतो अव्यवहितपरो यस्य स दं त्या जंतः दं त्या जंतस्यो सो स च दं त्या जंतसः स आदिर्वैधो
धातुनां जे दं त्या तसादयो जंतसादयश्चेका चः योपदेशा बोध्याः। तथा च साधो हो सांप्रतं य ममानः सका उपदेशेन स्थित इत्य
नुमेयमिति भावः। इत्येत्यादि किं। उक्तुं दे। एका चः किं। सो स चोते। सो स चोते। सूचित्वा त्रींशु रौदो अदंते। उक्तल हस्यातिव्याप्तिं
वारयितुमाह। सो गिति। सेरुगते। सरुगते। सरुगते। सत्त आवा दने। सत्त विसर्गे। सूत्र आवा दने। स्पेशा व संघाते पाठ
एभ्योऽन्ये। पूर्वरा के वा विद संय हा दा ह॥ यचेति॥ यच गते। निधिदागात्र प्ररुरो। सुद आवा दने। खं जपरिखं गो। निष प्रश
ये। सिद्धि इव सने। एते योपदेशा इत्यन्यः। स्वाद आवा दने॥ इत्यादावतिव्याप्तिमाशंक्याह। इत्यः केवल दं त्या इति। तथा
च असिद्धदित्यादौ वत्तं नेति भावः। ह्लादी सुखे वा वा दय केशदे॥ ईकारः स्वीदितो निष्ठाया मिति राशिषे धार्थः॥ प्रकृतः प्र

तत्त्व.ति

कृत्वा न इह क्लोदेनिष्ठाया मित्कयथा कृत्वाः साध्यापामिति ॥ अविद्यमानगुरासे बंधं ज्ञायते साध्या ॥ आतत्त्वमिति ॥ इत्युच्यते
स्यत्वाभावादेतन्न ॥ इट् ईटिः संयोगात्तस्य लोपः इत्यतो लोप इति रासस्येत्यतः संस्येति वा नुवर्तते तदाह ॥ लोपः स्यादिति ॥
इट् किं ॥ अहायीत् ॥ ईटि किं ॥ आतिष्ठाम् ॥ आतिष्ठुः ॥ सिलोप इति ॥ अत्र वदंति ॥ सलोप इति वक्तव्ये सिज्जहारां लो मलीत्या
दिस्तत्र त्रयं सिज्जिष्यकमिति व्याख्या नार्थं तेनेह न सोमस्तत्र ॥ सोतादिष्टराम् ॥ द्विष्टम् ॥ धिचेति स्त्रेत्तवाम नमतेसि चो
लोपः भाव्यमतेतु सस्येति भेदे बोध्य इति ॥ वदवृत्त ॥ अवादीत् ॥ अत्राजीत् ॥ अतोह लादेरिति विकल्पं बाधित्वाऽनेन निषेध
दिः ॥ हलं तस्योदाहरणमाहीत् अधाहीत् ॥ तदंतविधिनेव सिद्धे अंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ॥ हलोऽत्र इत्युक्ते तज्जंतां
सहलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशंकोत् ॥ अत्र इति तु इक्षुपरिभाषाया अनुपस्थानार्थं ॥ अन्यथा अमेसीत् इत्यत्र स्यात्
त्वपाहीदित्यो दोषो नेति ॥ प्रायस्कंतेति ॥ हलंतत्वादेव सिद्धे वदवृत्तौ विशिष्यविधानात्तन्निषेधः ॥ किंतु हलंतलक्षणाया एव वृद्धे
निषेधस्तस्या अनिर्दोसि विवरितार्थत्वात् ॥ अमुमेकार्थमनसि निधाय क्वचित्सुक्तेषु हलंतलक्षणा वृद्धिर्न तेव यथा
ते ॥ इर इत् संज्ञेति ॥ ईकारस्य उपदे शेजनुनासिक इति रेफस्य तु हलंत्यमिति प्रत्येकमित्सां ज्ञायामिदि तदिति नुमस्यादिति
भावः ॥ एतस्य वेदार्थं वदहिङ् व्यक्ताया वा वीत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ उच्यतेति ॥ शर्षवीः खपः ॥ प्रकाररहितोप्यमिति ॥ तथा च

राम.

पुज्यते ॥ मधुसूतं घृतमिव सप्तमिति मंथ ॥ अयं क्रादा वपि विधगत्या ॥ मयमुदित इतिकेचित् ॥ तत्त्वसिध्दयति बुध्यतोः स्यना
निर्देशादि विज्ञेयवित्तमिति वृत्तिर्येष विरुद्धमुदिते तु दितो वेति क्त्वायां इदिक त्यागिष्टा यामितरस्य स्याद्यस्य विभाषेति निषे
धात् ॥ सिषेधेति ॥ आदेशप्रत्यययोरिति यत्वं ॥ उपसर्गोत् ॥ सुनोतिसवतीत्यादिप्रिया निर्देशोप ॥ तु कृतिरुत्तर्यः ॥ तेन अ
भिसोषवीति ॥ अभिसोषोतीत्यादौ यत्वं नेति प्रांचः ॥ स्यादिष्टे वाभ्यासस्य यत्वं न सुनोत्यादिधिति नियमात्रेह यत्त्वप्राप्तिरिति व्य
र्थः प्रतिषेध इति सुनोरमोदो स्थितं ॥ सेनेयेति शिजेतो नाम धातुः सेनया अभियाति अभिषे रायति ॥ सेधेति शयानिर्देशादो वा
दिकस्य ग्रहणं न तु सिध्यते ॥ परिसिध्यति ॥ गृहादरा इत्यत्रेव तात्पर्यात्ताच्छ्रमि त्याह ॥ उपसर्गस्यादिति ॥ निमित्तादिति ॥ इतर
रूपात्ता कवर्गसु नेह संबध्यते ॥ असंभवात् ॥ न वनिः पुरोति निःषेधति निःषिं वतीत्यादावव्यवधानेन इराः परत्वाभावात्तस्य
यत्वं न स्यादिति शंका ॥ यत्त्वविधौ नुमिसर्जनीयशार्थवायेत्यविकारात् ॥ इरांता उपसर्गादिति व्याख्याने तु स्यादेवात्रा व्याप्तिः दु
रः यत्त्वात्तयो रित्कपसर्गत्वप्रतिषेधादुः सुनोति दुः सेधतीत्यादौ तु यत्वेन न भवितव्यमिति दिक् ॥ मूर्द्धन्यादेशो कलितमाह ॥
सस्ययः स्यादिति ॥ स्यादिष्टु प्राकिसतादित्यत्र क मज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण यत्त्वस्य त्रिाशिव्याचष्टे ॥ सदिरप्रतेः ॥ अ
प्रतेः किं ॥ प्रति सीदति ॥ यद्यप्ये प्रथमेत्याह ॥ सदेरिति ॥ तन्मेऽसौ वस्येति ॥ तन्मुक्तुमुदिति स्त्रेति ॥ ईष्टस्य रोधनार्थं स्य न तुष्टमिष

तत्त्व.ति.

तिबुंइत्यस्येतिभावः॥ एवं जसन्मुइत्यङ् विधायकस्येति सौत्रेणैव यद्वरामिति बोध्यम्॥ एतच्च लक्षणातिथेदोक्तपरिभाषया लेभ्यते॥ सोत्रे हि धातुर्नकारो यध इति प्रतिपदोक्तः इदित्वा नुमिष्टमिली कृणी कर्त्तुं न विसंभते इत्यादौ षत्वेना उदः स्यात्सम्भोरिति सूत्रे तु मकारो यधमहो न उभयोः पिग्रहणा दुर्भते इति द्वयोः पिस्त्वत्वं मकारस्याभयत्रापि ला कृणी कृत्वात्॥ उत्तरार्थ इति॥ उत्तरसूत्रे संभरेवानुवृत्त्यर्थ इति भावः॥ ननु सदिस्तन्वोरिति सूत्रेतिपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञा नान्न कथं विदुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह॥ किंचेति॥ ननु वर्त्तत इति॥ तथा च सन्भोरित्यत्र ननु वर्त्तयेगविभागश्चावश्यक इति भावः॥ अत्राह॥ चकारपि सप्रयोजन इत्याहुः॥ आलंबनमाश्रयणं॥ यथा यष्टि मवष्टभ्य आसेता माश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः॥ आ विहृयसा मीयेत इत्युपयोगादिः॥ अवष्टब्धगोः॥ निरुद्धा सती समीये आसे इत्यर्थः॥ एतयोः किं॥ अवसन्नो दृष्टलः शीते नाके विदिह अविहृशब्दात्स्वार्थे व्यञ्जः॥ आविहृयमनति हं ईषदृमित्यर्थः॥ तथा च अविहृशब्दात् ननु ज्ञप्रकीर्तयुरुपादि ति निषेधे प्राप्ते अत एव निपातनाद्वावप्रत्यय इति मनोरमाग्रंथोक्तिर्नतीवोय युज्यत इत्याहुः॥ वेष्ठा विष्ठाति॥ सशब्दं भुंक्ते इत्यर्थः॥ अद्भुतादि॥ तिगात्वे॥ एवमवष्टराति॥ व्यष्टरात्॥ विषष्टरात्॥ स्यादिष्टम्यासेन वेति षत्वं॥ भोजने किं॥ विसृजति वीणा॥ परिनिविश्यः॥ सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः॥ न च यङ् लुङि नृत्तवेषयानि ईश एवास्ति तिष्ठं को॥ वकारो तानामूहभाविनां प राम.

इलुङ् वास्तीति वसमाणात्वात्॥ षेवसेवायाम्॥ परिषेवते॥ पिबुं धुने क्तोत्तः सितशब्दः॥ एरजंतपचाघजंतो वासयकावः विषितः॥ विषयः॥ प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किं॥ विसिनोति॥ पिबुं तंतु संताने॥ परिषीव्यति॥ महमर्षरो॥ परिषदते॥ सुडागमः॥ परिष्करोति॥ विकरोति॥ स्तुत्वं जोरुयसगीत सुनोतीत्येव सिद्धे परिनिविश्यः परमोरेतयोः सिवादीनां वाङ्मयवायेषाति वि कल्या र्थयुनर्वचने॥ प्राकृतितात्॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाविहितं षत्वं अङ्मवाय एवेति भ्रम निवारणार्थं अपि शब्दस्योपादानं॥ तेषामिति॥ पंचदशानामित्यर्थः॥ अभ्युपरोदित्यादीन्मुदाहर्तव्यानि॥ स्यादिषु इह देवाको आद्यं षत्त्वविध्यं र्थविध्यं द्वितीयं त्रितयमार्थमित्याशयेनाह॥ अत्रापि षत्त्वे स्यादेषामेव चेति॥ स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्त्वमित्यर्थः॥ न त्फलं तु षष्ठे ररो अभिसुस्रयति अत्रोक्तं नियमादभ्याससकारस्य न षत्त्वं द्वितीयस्य तु सोतिरयोरिति नियमाद्भवति॥ अभिसिवासतीत्यत्र तु षष्ठोऽभावादभ्यासात्परस्य षत्त्वं षष्ठस्य तत्तनियमाच्चेति बोध्यं॥ स्यादेतत्॥ निषिधेये सादावभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यनेन सिद्धमभ्यासात्परस्य तु आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति किं साधवाकोन॥ अत्राहुः॥ फल उपायार्थमाद्यं वाको॥ तथा हि॥ अयोपदेयार्थं सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेरायिषति॥ अवरं गीताभ्यासा र्थं च अद्भुतं सने गोत्रमिदोऽधितो॥ षष्ठा प्रतिप्रसवार्थं च अभिषिषिहति॥ पिबुं हरो॥ सोतिरयोरेवेति नियमात् षत्त्वं सति निवर्त्तितमपि

तत्त्व. ति.

षत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्रभवतीतिसेधतेर्गते॥श्रियानिर्देशात्तत्त्वार्थसमाधेयत्वंकिन्ननिषेधेनानुपसर्गमाश्रित्यत्वंभव
त्येव॥विषेधिविधीति॥नचसेधेतिश्रियानिर्देशाच्चइत्युक्तिउपसर्गात्सुनोतीतिषत्वंनभवेदितिशंभु॥देवादि कनित्त्वंतथाश्र
यानिर्देशात्सुवरितार्थत्वात्अन्यथासेधेतिरितिश्रियानिर्देशात्स्येवेयमर्थोपपत्तेरितिदिक्॥विधुशास्त्रे.मांगल्ये मंगलक्रिया.स्वार्थ
स्य.सुरसिस्त्राति.सु.रा.दोषतापयोः.भा.दिः॥ननुसुरति.स.ध.त्रा.दि.तो.वे.ति.स्त्र.य.तो.कि.म.ने.न.स्त्र.ति.स्त्र.य.तोः.ए.य.ग्र.ह.रो.ना.मे
वं॥तथा.हि.स.ति.नि.र.नु.ब.ंध.क.परि.भा.ष.या.प्रे.रे.रो.इ.ति.तो.दा.दि.क.स्ये.व.ग्र.ह.रां.स्या.त्र.त्वा.दा.दि.के.दे.वा.दि.क.पो.रे.त.योः॥ने.वे.व.स.डि.
ति.य.या.ता.मि.ति.वा.च्यं॥लु.ग्वि.क.रा.ण.लु.ग्वि.क.रा.ण.पो.रि.ति.परि.भा.ष.या.अ.लु.ग्वि.क.रा.ण.स्य.स.य.ते.रे.व.ग्र.ह.रां.प्र.सं.गा.त्.अ.स्या.अ.य.
रि.भा.ष.या.स.ति.स.य.तोः.ए.य.ग्र.ह.रा.मे.व.ज्ञाप.क.मि.त्ता.हुः॥ध.त्र.के.प.ने.स्वा.दिः.क्या.दि.अ॥सा.नु.ब.ंध.नि.र्देशो.धु.वि.धु.ने.इ.त्य.स्य.नि
वृ.त्त्यर्थः॥इ.ह.नि.वे.त्य.तो.वे.ति.व.र्त.माने.नु.न.वी.ग्र.ह.रां.लि.ङ्.सि.चो.र्वि.क.त्य.नि.वृ.त्त्यर्थम्॥अ.य.स.योः॥अ.ध.इ.ति.किं॥ध.त्र.अ.से.त्सी.दि.ति॥
अ.सि.सि.च.इ.ति.ई.डा.ग.मः॥व.द्व.जे.ति.वृ.दिः॥त.त.अ.र्त्त.मि.लो.म.लि.सं.यो.गां.त.स्ये.त्य.तो.लो.प.इ.ति.रा.अ.स्ये.त्य.तः.स.स्ये.ति.चा.नु.व.र्त.ते.त
दा.ह॥स.स्य.लो.पः.स्या.दि.ति.व.द.स्ये.त्य.धि.का.रा.त्प्र.त्या.स.ते.र्त्त.लः.म.लि.स.स्ये.ति.नि.र्दि.तो.ष्टो.त्र.या.ण.मे.का.प.द.सं.ब.ंधि.ते.लो.पो.यां.ते.न
सो.म.सु.त्स्या.न.मि.त्य.त्र.भ.व.ति॥म.लः.किं॥अ.ने.ष्टो॥म.लि.किं॥अ.से.त्सी.त्॥अ.से.धी.दि.ति॥ने.टि.इ.ति.वृ.दि.प्र.ति.षे.धः॥गु.राः॥स्वा.दा.स.का

राम.

रइ.दि.ति॥ति.न.ना.ग्लो.पी.ति.नि.षे.धे.अ.च.र.वा.द.त्॥अ.त.उ.प.धा.याः॥अ.तः.किं॥उ.प.धा.याः.किं॥ग.रा.य.ति॥इ.ह.अ.तो.लो.पं.वा.धित्वा
वृ.दिः.स्या.त्॥अ.तो.ह.ला.देः॥इ.ह.सि.चि.वृ.दि.रि.ति.स्त्र.म.नु.व.र्त.ते.ने.टी.ति.स्त्र.वा.दि.टी.त्वे.र्त्त.ते.वि.भा.षे.त्य.तो.वि.भा.षा.य.ह.रां.व.त.दा.ह॥
इ.डा.वि.त्या.दि.अ.तः.किं॥अ.दे.वी.त्वा.ह.ला.देः.किं॥म.भ.व.न.ती.त्वा.अ.टी.त्वा॥ल.घोः.किं॥अ.ग.दी.त्वा॥अ.र.ही.त्वा॥इ.डा.हो.किं॥अ.प.ा.ही
त्वा॥प.रे.स्ते.वे.दे.किं॥अ.य.ति.ष्ट॥अ.य.ति.का.तां॥अ.च.का.सी.दि.त्य.त्र.च.का.रा.द.का.र.स्य.वृ.दि.का.र.णा.य.ये.न.ना.अ.व.धा.न.मि.ति.म्या.ये
न.य.धे.क.व.री.व्य.व.धा.न.मे.वा.प्यी.ये.ते.त.दा.त्वर.ही.दि.त्य.त्रा.पि.प्र.स.क्त.भा.वा.ल.घो.रि.ति.श.क्य.म.क.र्तु.मि.त्ता.हुः॥न.प.र.क.र.ण.स्य.ष्टा.र्थः॥
प.व.गी.या.दि.रि.ति.दं.तो.घ्या.दि.त्वे.तु.न.रा.स.द.दे.त्य.त्वा.भ्या.स.लो.प.नि.षे.धा.द्वे.तुः.वे.दि.ये.त्या.दि.न.सि.धे.दि.ति.भा.वः॥ने.र्ग.द.न.दा॥ग.दा.दी
नां.व.त.रां.श्र.या.नि.र्देशाः.स्य.त्या.दी.ना.मे.का.द.श.नां.श्रि.या.नि.र्देशा.म्य.इ.त्यु.ग्वि.वृ.त्त्यर्थः॥ते.न.प्र.नि.जा.ग.दी.ति॥प्र.नि.ना.न.दी.ति॥
प्र.नि.सा.से.ति॥प्र.नि.जं.घ.नी.ती.त्वा.दो.रा.त्वं.न॥घु.दा.वे.न.घु.सं.ज्ञ.का.दा.धा.दयः.अ.हु.सं.ते॥इ.दा.न.प्र.री.द.दा.ति॥दा.रा.प्र.री.य.वृ.ति.
दो.प्र.री.य.ति.दे.इ.प्र.री.द.य.ते॥वे.द.प्र.री.य.य.ति॥इ.दा.न.प्र.री.द.धा.ति॥मा.दा.वे.न.मे.इ.मा.जे.रे.व.ग्र.ह.रां.घु.प्र.कृ.ति.मा.डि.ति.प.ठित्वा.
भा.ष्या.दो.त.था.व्याख्या.ना.त्॥रो.नः॥धा.तो.रि.ति॥धा.त्वा.देः.षः.स.इ.त्य.तो.नु.व.र्त.ना.दा.त्वा.दे.रि.त्ये.वा.ने.ह॥अ.रा.ति.रो.प.दे.शा.म्य.उ.व.स

सुखेनाह॥ गोपदेशास्ति न ईशादे॥ नटश्रवस्यंदेनुरादि॥ यस्तु नटनृताविनिघयदिः सनेहगृह्यते॥ नाटीतिदीर्घनिर्देशात्॥
 नायनाभयाज्जादौ॥ दुनदिसमदौ॥ न कनाशने॥ नृनये॥ नृतीगात्रविदेष॥ एभ्योऽभ्याभ्यामिवाइत्यर्थः॥ तयर्गेति॥ तेषामेते
 तुपंचभ्यामिना गोपदेशाः॥ उपसर्गदस॥ समासंयलेः संगडत्यतोऽनुवर्तनामा सएवस्यादित्यसमासयदरां॥ कतेतुत
 स्मिन्नसमासएवस्यादित्येपरीहारां कते॥ प्रणिनदतीति निर्गदेतिरात्वं॥ धातुनकारस्य तु उपसर्गादसमासइतिरात्वं
 नभवत्यडादिभिन्ने नव्यवधात्॥ तस्मात्॥ तच्चदेनकतदीर्घाकारः परामश्यतइत्याह॥ दीर्घाभूतादिति॥ खर्ददं दम्भकस्य स
 र्पत्वात्तदाचिते धातुत्वं न संगच्छतइत्यत आह॥ दं दम्भकक्रियायामिति॥ दं दम्भककर्तृकायामित्यर्थः॥ आनंतेति॥ इदित्वा
 नुम्॥ तस्मान्नु इद्विहलइति नृ॥ वदनेकदेशइति॥ तक्रियायामित्यर्थः॥ आदिर्जिदुड वः उपदेशोऽनुनासिकइत्यतोऽ
 नुवर्तनादाह॥ उपदेशइति॥ उपदेशोकिं॥ त्रिकारीयति॥ त्रिकारीयति॥ त्रिष्वच॥ त्रितः॥ सुप्तादितोफचानंदयुः॥ द्वितः॥ त्रिः॥
 कृत्रिमं॥ क्लिदिवदिदेवते॥ अनुदात्ते सुपठितस्येहपाठः परस्मैपदार्थः॥ क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदार्थस्वरि
 तेस्त्वयंनपठितः॥ सुंधमुद्रो॥ अयशोचकर्मशिशुजादौ॥ मांगलिकएधतिसवर्गीयांतस्तदनुरोधेनतद्वर्गीयं ताः पठिताः॥

राम.

नीलो कप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह॥ अथेत्यादि॥ चुकुकेइति॥ परमपिगुरां चाधित्वानित्यत्वादसंयोगादितिकित्वं॥ सुध्वातित्या
 दि॥ सुच्चातो रुदा हरणानि॥ षट्दंता अस्य षोडशा तमाचष्टेणि विटिलोपः॥ षोडयति॥ एवं षंडं करोत्यावष्टे वा षंडयति॥ षं
 डीयनीत्यत्र षंडशब्दात्काविईत्वं बोध्यं॥ एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रकर्याते॥ तथाहि॥ धात्वादेरिति सत्रे उपदेशइतिवर्त
 ते॥ नचसुच्चात् नमुपदेशोस्ति॥ षिबुध्बकतीत्यकारादी॥ लोपोवोरित्यलोपः॥ प्रनिकरवतीति॥ षोषेविभाषेत्यत्र
 अकस्वादविति पृथुदासात्रे रीत्वं नेतिभावः॥ असवर्गी अदीति॥ असवर्गी किं॥ उखतुः॥ अचिकिं उवाप॥ उकोसेति॥ दि
 र्वदनेऽचीतिनिषेधात् प्रवर्द्धित्वं पश्चादुकारस्य लघुपधगुरो कते अभ्यासस्योवडं॥ एवं इयेषेत्यत्रेयडं॥ असवर्गीग्रह
 रा सामर्थ्यादियडादौ कर्तृव्येगुरोऽनस्थानिवदिति बोध्यम्॥ सन्निपातपरिभाषयेति॥ आसितिलिङ्परत्वं धा
 तोर्नसिधेदिति भावः॥ अनेतु इजादेरिति सत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मतुप्र॥ ततश्च नित्यं यो गुरुमा न एधर द्वाविष्या
 दिसत्रे वस्यादिति नात्र आसः प्रसक्तिरित्याहुः॥ ऊखतुमिति॥ किन्नाहुणाभावे अभ्यासस्यासवर्गी इत्यवडं नभवति॥

ਜਲ੍ਹ:

ननु इषे षड्वारे तत्रापि अंतरंगत्वात् सवर्णादीर्घकृतेऽप्यरत्नाभावादियदुःखेन सति इष्टरूपासिद्धेः किं तत्रासवर्णा
ग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ वार्णादीर्घां बलीय इति परिभाषा ज्ञायनार्थमेवासवर्णाग्रहणं कृतं ॥ तिनभवतीत्यत्र अंतरंगमपि
परां बाधित्वा गुरो भवति ॥ तथा करोतेर्घत्रिका इत्यत्र परां बाधित्वा वृद्धिर्भवति ॥ न चैवं सिद्धे रोगादिकेन प्रत्य
ये स्यो न इत्यत्र ह्योः श्रुतिरुक्तिरुक्ते लघ्वधगुरां बाधित्वा यरानस्यादिति वाच्यं ॥ समानाश्च ये एव वार्णादीर्घस्य
बलीयस्त्वादितु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति ॥ अभ्यासग्रहणेनेति ॥ पूर्वस्यां तद्वत्त्वेनेत्यर्थः ॥ पञ्चम्यवल्लङ्घ्येति ॥
उपयोगानुपयोगाविचारेण प्रवर्तमानेण सङ्क्रस्वस्थानेपि क्रस्वं प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ तथा चैकस्मिन् ल
क्ष्ये लक्षणां स कदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ आंगं बलीय इति ॥ न च क्रस्वसवर्णा
दीर्घयोर्निमित्तभेदात् समानाश्च यत्वाभावे कथमांगस्य बलीयस्त्वमिति चेत् ॥ सत्या इष्टानु

राम.

[illegible]

नित्यत्राविद्वजगमः स्यादिति। नन्विहकादिभ्यश्चेदिरानस्याहर्हिलिखेवेतिविपरीतनियमः किंनस्याह॥ तथाचकर्ता अकार्षादि
 त्याहविजगमः स्यादितिचेत्॥ मेवं। कतेयंयेतमधीष्टोभूतो। परितोत्तरयइत्यादिति। ईशविशेषायने॥ वमादिष्टिति। आ
 दिश्वेनसेधेवहिमहीनाग्रहणं। तस्ये। तदुधोतुष्टुवेह। तुष्टुमहेइत्यादि॥ स्यादेतत्। अस्तप्रहसाप्रयतिषेधस्यनियमः॥
 प्रत्ययाप्रयस्यतुनसंभवति। दयहरास्यवर्धयेत्यवाप्राप्तनिषेधप्रायकत्वात्। नचेवमपिदृष्टोनिषमार्थत्वमस्ति। वाच्यं॥
 नत्यत्रप्रत्ययाप्रयोनिषेधः प्राप्नोति। अलोकित्वात्॥ नापिप्रकृत्याप्रयः। दृजउदात्तत्वात्। नचेवमपिदृष्टोनिषमार्थत्वमस्ति
 तिवाच्यं॥ तस्याविशिष्टाग्रहणात्॥ यद्यपिविशिष्टाग्रहणं दृष्टोपिनास्ति। नचाप्यप्राप्तिनिषेधप्राप्तिफलकत्वाद्इतिदृज
 एवग्रहणंभवेत्॥ विधिनियमयोर्विधिरेवजायानितित्यायात्। एवंचवभविदेत्यादौःश्रुतः कितीतिइत्यनिषेधोऽव्यवृत्ति
 चेत्॥ अत्राहुः। वभूषाततेयजगभभवर्थेतिनिगमेइतिसूत्रेणखंडसिववर्थेतिनिपातनाचकिंननियमस्यस्यत्वादि
 ति॥ अचस्तास्वत्। उत्तरस्तत्रादुपदेशइत्यपकथ्यते॥ तच्चअजेतस्यविशेषणमित्याह॥ उपदेशोऽजेतइति। धातुरित्याह
 पाल्भवेत्॥ नत्यधातोस्यलसंभवति॥ नित्यग्रहणमनिषेधविशेषणं॥ कनित्यमनिइत्यस्मान्नेत्यनुवर्ततेतदाह॥ तासौ
 नित्यानिद्वजगमः परस्यत्यादि॥ तासाविवतासदितिससम्पत्तादतिः॥ यथातासौनभवति। एवंयस्यपीत्यर्थः॥ अचइति किं॥ वि

राम

भेदिषा। रुरेषिषा। उपदेशेइति किं। महर्ष्य॥ इहपरत्वात्प्रित्यत्वात्तच्चगुणेरपरत्वेचकतेअजेतत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविद्वजस
 ज्येतेत्यपदेशइत्युक्तं। यत्ताति किं। पपिवापपिम। नित्यमनिदः किं॥ सस्वरिष्य। ससर्ष्य। नयंतासौनित्यमनिद॥ स्वरतिसूतीति
 विकल्पितेह्यात्॥ इहतासीतिनेतिचानुवृत्तेवेष्टेसिद्धेतास्वदित्येजत्रातावोपपुन्यइतिकेचित्॥ अन्येतुमस्यतासौविद्यमा
 नत्वेतस्मादेवपरस्यलइत्यनिषेधइत्येतत्ताभार्थतत्तेनउचयिष्य। जघसिषेत्यत्रनिषेधइत्याहुः॥ उपदेशेत्तत्॥ पप्र
 कथ्य। इयष्ट। उपदेशेकिं। कर्ष्य। चकर्षिष्य। अकारवदिति किं॥ भेत्ताविभेदिष्य। तपरकरांकिं। राडा। रराधिष्य। तासौकिं। जिघ
 कृति। जग्रदिष्य। सनिग्रहगुहोचेतिसनिनित्यमनिद॥ कांतः। चक्रमिष्य॥ उदितेनत्कायांवेह्यात्तस्यविभाषेतिनिष्ठाकोनेद्।
 नित्याऽनिदः किम्। अंता। अंतिता। आनंतिष्य। किं। नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रपिषेत्यपिसिध्यति। नहिकमिस्तासौनित्यानिद॥
 सुक्रमोरनात्मनेपदानिमिदइतिपरस्मैपदेसेहत्वात्॥ कतेभारद्वाजस्य॥ तपरकरणात्तद्वृष्टप्रभृतिबुदीर्घतेषुनायं
 निषेधः प्रवर्तते। कस्मात्तेषुतद्वृष्टादिषुअचस्तास्वदित्येवसिद्धं दृष्टं दृष्टोत्तुघघपिसेदौतथापिदृष्टः स्यत्वेवनास्यात्
 नेपदित्वाद्। अस्तखंडसिववर्थेतिनिपातनादवशिष्येतिभाषायांमिदाभवितव्यं। तस्मान्नियमोऽयमित्याह॥ कदेतादेवेति।
 महर्ष्य। दधर्ष्य॥ अन्यस्यस्यादेवेति। एवंचभारद्वाजमतेस्यादन्यमतेनस्यादिति विकल्पः फलितः। पपिष्य। पपाष्य। पपिष्य॥ यप

थायेविष्य। यपकम्प॥ इयजिष्य। इयषा। अकारवानिति। इत्वाकारवानित्यर्थः॥ इतिगिति। यत्तास्यनिद्रसंज्ञकदंतः। थलिनिसा
 निद्रभवतीत्यर्थः॥ ननुक्तदुत्तुक्कामपिथलिभारदाजनियमादिद्वयत्वात्॥ नचैवंकादिसूत्रेतेषोपठनेनिरर्थकं स्यात्तद
 तिवाच्यं॥ तत्पठनस्यवमादिधिरानिदृत्यर्थतयासफलत्वात्॥ अन्यथाकादिनियमात्रत्रइडागमोदुवीरः स्यादित्याकां
 काह॥ नचेति॥ यो गच्छेति॥ कादियोगप्रापितस्यतुननिवर्तक इतिभावः॥ कुतइत्याकांकायामाह॥ अतंतरस्येति॥ नचैवसु
 पदेशोऽततइत्यस्यैववाधः स्यादितिवाच्यं॥ अतस्तुधातुपुनरुदंतत्वाददर्शनेनयद्यत्ततः थलिइतिनिषेधसिद्धिर्कृतं तादेवे
 तिनियंतुमशक्यत्वात्॥ ननुतर्हिअवसासदित्यस्यैववाधोऽस्ततत्कथंयोगद्वयप्रापितस्यैककम्प॥ अत्राहुः॥ उपदेशोअव
 सासदित्येवंसूत्रेकृतेपितासुखलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिरसंभवेअततइतिसूत्रेउपदेशपदस्यअववृत्ति
 पूर्वसूत्रेतुतासुखलीत्यादिश्रुकरणादुभयोः समानयोगहेतुमइतिज्ञायते॥ तस्मादिष्टानुरोधाद्ययोगद्वयमपिभारदाजनि
 यमेववाधते॥ यदिउपदेशोऽततअवसासुखत्यन्यनियमित्येकोयोगः स्वीक्रियेततदाअत्रनास्येवपांकोलेशापीति
 बोध्यमिति॥ अन्येतुवाचकृतेअवसासदितिस्मृत्तानंतरमेवकृतोभारदाजस्येतिपठनीयेद्वयोरनंतरमस्यारंभादिहतास
 त्वन्यनियमित्येतासीत्यनुवर्त्योऽयंतासिनित्यानिदस्वलिइतिनिषेधः सभारदाजमतेककारंतस्येवेतिआख्यायतेनसर्वेष्ट राम

सिद्धिः॥ यदाकादिसूत्रेस्तत्रभृतीनांग्रहणमेवइदृक्स्यापिबाधकमस्तुपुरस्तात्प्रतिषेधकोडांभसामर्थ्यात्॥ अनामि
 तविधानविशेषमिरामात्रमनारम्भाधीतेनप्रतिषेधेनयथावाधेतेत्येतदर्थोहिसंभारंभः॥ अमुमेवार्थसिद्धवत्कृत्य
 ततश्चतुर्थेनयलिभारदाजनियमप्रापितस्यवमादिषुकादिनियमप्रापितस्यचेदोनिषेधार्थमितिमूलेषुपनिबद्धमिति
 विविधविधिमेति॥ कादिनियमादित्यमिदं॥ सिचिरुदिः॥ इकोगुरावृद्धीतिपरिभाषोपस्थानादाह॥ इति॥ परस्मैप
 दिधितिकिं॥ अधविष्ट॥ अधोष्ठासिचिकिं॥ एति॥ विमर्त्ति॥ गुरांवाधित्वावृद्धिः स्यात्॥ स्वजमंथे॥ कजेतिकेचित्पठंति॥ एतकं
 पने॥ दीप्तौत्वात्तनेपदीगतः॥ दुःश्रोस्फूर्जी॥ दितोऽप्यु॥ स्फूर्जयुः॥ अदितमेतिविद्यानत्वात्तार्थश्लोकारः॥ स्फूर्जीः॥ स्फूर्जीवाशः॥ आ
 कारस्तत्त्वादितमेतिनिष्ठायामित्येतिनिषेधार्थेविभाषाभावादिकर्मणोरिति विकल्पार्थम्॥ स्फूर्जरां॥ स्फूर्जितमनेनेत्यादि॥ ३
 पथायांचेतिदीर्घस्यानित्यत्वापनार्थइददीर्घोपदेशात्तेनद्वर्त्तुमुक्तीत्यपिभवतीतिकेचित्॥ किंरूपे॥ अजंतेचस्यपा
 ठोयुक्तः॥ इतिवासगत्योरितितुदादो॥ अकृत्वा॥ दीर्घग्रहणोनअवचेतिपरिभाषोपस्थानादाह॥ अजंतेति॥ यादोप्रत्य
 येइति॥ अयइति॥ किंतीत्यतोपीत्यनुवर्त्यअंगादिसप्रत्ययत्वेनविशेष्यतेविशेषणान्नदादिविधिः॥ यस्मिन्विधिरितिप
 रिभाषोपस्थानादितिभावः॥ नतिति॥ कृष्णकारे॥ प्रकृत्य॥ प्रकृत्य॥ उच्चेः कृत्यः॥ तुकंवाधित्वापरत्वादीर्घस्यानुविधिरुक्ताअपि

सस्यासवरिइत्यनेनेत्येको। केचित्तुवारीं दंगं वलीयइति दीर्घं बाधित्वा यरा॥ नचेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्यं॥ अस्यासो न
 रस्येकारस्य सवरी दीर्घयरो प्रतिस्या नित्येन नयोः समानाश्रयत्वात्॥ अतएव ईयतुरित्यत्र इरो यरीति यरीततो दीर्घ
 इराः कितीत्यस्यास्य दीर्घो विधीयते॥ अन्यथा सत्रमिदं निर्विषयं स्यात् अस्यासाभावादित्याहुः॥ स्यादेतत्॥ लरायलो स
 म्यासस्येव इत्थं लसिन्नकर्तव्यं अत्र परसिन्निति वृद्धिरागोः स्यानि वजावेन असवरी इति प्रतिषेधादिति चेत्॥ मेवं॥ अ
 सवरीग्रहणस्य मर्षादेव स्यानि वत्त्वस्या प्रवृत्तेः॥ ननु नासिसामर्थ्ये इति इह त इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत्॥ अत्राहुः॥
 नद्येकमुदाहरणं योगारंभं प्रवोक्तयति॥ अन्यथा त्वम्यासस्यार्ताविति ब्रूयात्॥ एवेवंतरंगत्वा सवरी दीर्घं कृतेन तावद्विद्यु
 रागोः सतोर्गालि आ यद्यलिया इत्यहेतुमयि व्येति स्यादित्याशंकायिन कार्या॥ अस्यासस्यासवरी इत्यस्येव यथापत्तेरि
 ति॥ एता एव्यति॥ अकृत्सार्वेति दीर्घः॥ ईयात्॥ ऐषीत्॥ कुडि वैकृत्यमविवेकः॥ तु द्युतो इनेदारणं हि संनं च॥ रो दृस्ति इत्ता
 दस्मिन्नविधमः॥ गडि वदनैकदेशे॥ टवर्गीयप्रकरणादिह फलस्तु उचितः॥ अतत्यादिषु तु चैतेन ति इ विषया इति सतां त
 रं बोधयितुं प्रसंगादुपन्यस्तः॥ तिष्ठतेष्टालि इत्सिचावात्मनेपदे सु॥ इको मत्त हलंता चेति वृत्ते असंयोगात्तिटकिदितु
 तः किदिति च तदा ह॥ इकुसमीपादित्यादिः इकः किं॥ यहीष्ट॥ सति कित्वे संप्रसारणं स्यात्॥ आत्मनेपदपरत्वं सिद्ध एवेति शेषः॥

राम.

नतुलिङ्॥ लिङ् स्यानि कस्यात्मेनेपदस्य लिङ् परत्वा संभवात्॥ तेष्टकंपतेवा चकारात् हरणार्थस्य लाभादस्य पूर्व नपाठस्य
 कृशकाः॥ केचित्तु तिष्ठेष्ट इति पठंति॥ इवेष्ट चेपसुः॥ केष्टगेष्टेष्ट च॥ योगविभागसामर्थ्यादेवार्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ
 इत्यने॥ पुनः पाठ इति॥ देनेपदि तस्य कं पनाघर्षलाभार्थमिति भावः॥ तत्फलं तरेतरकारस्य मुराणादेन भावितत्वात्कलमते
 वैरूप्यसंवादकादेशादित्यात्त्रयतेस्तेकहलस्यस्यत्वाभावादत्राप्तेविधिरथोत्तरतुः॥ तेरुः॥ केलतुः॥ केलुः॥ मेततुः॥ मेतुः॥ अ
 विश्वे अस्मादुरो अहल इत्यप्रत्यये अं वा शब्दः॥ तिस्रः अं वा अकारो कारमकारात्मकाः शब्दाः यस्येति बहुव्रीहौ रो वा हिमा
 पतिकप्रत्यये अं व क इत्येके॥ केचित्तु त्रीणि अं व कानि त्रेत्राणि यस्येति विग्रहं कृति॥ अभः शब्दः सिध्यतीति बोध्यं॥ अंभसो यंत स्या
 यत्तं अंभिः भीष्मः॥ अंभसो लोप्येति वाद्वादिपाठानि दिं सलोपः॥ तदी जंतिति॥ पूर्वसवरी प्रवृत्तेः पत्वा प्रवृत्ते अवीजमित्य
 र्थः॥ श्विज मोरवि रंथयति॥ परावि वृद्धिर्नित्येन तु मावाच्येते॥ अवीतिकिं॥ रध्वा॥ जघ्वा॥ सनाद्यंताः॥ सनादय इति॥ सनकादुका
 स्य वृकाङ्कायोः पाचारर्कि पृणि जयजेतया॥ यगाय ईयङ् शिङ् चेति द्वादशमी सनादयः॥ धातुत्वादिति॥ प्रत्ययविशिष्ट
 स्य धातुत्वादित्यर्थः॥ सप्त लिङ् तं इत्यनेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं तदंत ग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वात्विशिष्टस्य धातुसंज्ञाला
 भायसंज्ञः॥ सिन्न अंतग्रहणं कृते॥ भवादयो धातव इत्यस्यानेतरं सनाद्यंतामेति नस्तद्वितं॥ सनादयो द्वादशे वेति निदी रणा

लाभापत्तेः॥ सनाद्यन्ताधातवइत्यस्यानंतं तु भूवादयश्चेति॥ परसप्तम्यां तु आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदंतमित्यनुपदं व समा
 रानसंगेतेति भावः॥ अन्येतु गुप्तरह राइत्यस्मात्क्रि निपष्पादाय प्रत्यये गोपायतिरिति संप्रसज्येति विवहायामित्य
 क्रितुः प्रायप्रत्यये कृते क्रि नं वाधित्वा अत्र प्रत्यमादित्यकारप्रत्ययेऽपि च गोपाया धूपयेति सिध्यतीत्याहुः॥ कास्तथा॥ अत्र
 पादित्यकारप्रत्ययेऽपि च गोपाया धूपयेति सिध्यतीत्याहुः॥ कामेत्त्रे किं॥ कस्मो नो नाव॥ अचंदसीति तु नोक्तं॥ मंत्रमित्रे चंद
 सिन्नामृदत्तात्॥ पद्यापुत्रमा मंत्रमासा॥ प्रत्ययांतत्तादात्म्यं॥ अथ ह्यनुःशेष इकावक्रे॥ इजादेशेत्याम्॥ इहचुलुपचका
 स्तरिद्वादिभ्यश्चामोऽप्रोक्तो कास्यनेकाव इति कर्त्तिकमाश्रयेते॥ प्रत्ययग्रहणमपनीयेति॥ अथ न्याया अइवाचरति अति॥ अ
 स्मटिलिओ अतुरित्यादिवद्मारां न सिध्येदिति भावः॥ अन्येतुमा व्यवर्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनु रिक्ताप्रत्यया
 तादेकावोप्यामभवत्पेव॥ अइवाचरति इत्याचारकिपिलिटिआंचकार आंचक्रतुरित्यादीत्याहुः॥ अतो लोपः॥ अनुदासो
 पदेशेति सूत्रादुपदेशस्तु तुवर्त्तते तदाह॥ आर्द्धधातुकोपदेशेत्यादि॥ उपदेशे इति किं॥ अथ ययगतौ आभ्यां द्विषिव
 ररुक्लोमादिलोपः पर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकालोपोप्यारितियलोपे अतो लोप इति लोपोपामाभूत्॥ अतः इह हस्त राम
 स्पृष्टीति तुक्॥ आर्द्धधातुके पर इति किं॥ काययति॥ चंदो कर्त्तव्यायो अचः परस्मिन्प्रतिस्पर्तिवत्त्वे यथा स्यात्॥ गोपायामि

तिनन्विह आयप्रत्ययस्य अदंततामाश्रित्य लोप करण फलाभावा दुच्चारणार्थ एव तत्राकारोऽस्ति ति वेत्त॥ अत्राहुः॥ गोपाय
 तं न इत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वाद्वातो रंत इति भवति ततः यावुकारेणोकादेशे षेकादेशा इति ते तु दात्र एव॥ तकाराका
 रसुतास्युदात्तेऽदि॥ दुपदेशादित्यनुदात्तः ततश्चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो भवति॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्ता नामिति न
 त्यस्य एकमिति॥ आयप्रत्ययस्य अनदंतत्वे तु नेदमिदं सिध्यतीति॥ सुतावेवेति॥ भट्टिस्त व्यवहारमिदं॥ अप्रत्ययादिति आयप्रत्ययां तादकारप्रत्ययेऽप्य॥ चंदंसे इति॥ इहानुनासिक
 स्य किं न लोरितुपधादीर्घानकृतः संज्ञा पर्व कविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेरयति॥ कमुकांतो॥ अस्य णिडभावेऽ
 दितो वेति स्त्रायासिडविकल्पः॥ कमित्वा॥ कांत्वा॥ निष्ठायां तु यस्य विभाषेति निषेधात् कांतः॥ अयामंता॥ नामंतेति स विनेपिने
 विधीति वद्मारा लोपस्य निषेधे गुणायादेशयोः सतोः कामयावक्रे इत्यादिरुपाणि॥ सिध्यंते वतयापित्यपिलघुपूर्वादिसे
 वमर्थमयादेशवचनम्॥ प्रसन्नय्य॥ संगमय्य॥ नत्यत्र गुणायादेशोलभ्येते॥ आम्॥ कारमासा॥ गंडयंतो मंडयंतः॥ त्वकवहिव
 हिवसिसाधिगडिमंडिनि नंदिभ्यश्चेत्योरादि कोरुच॥ मंतः॥ स्मृदिगृहीत्यालुङ्॥ स्मृहया लुङ्॥ अकृदहि स्मृदिगृहीत्यलुङ्॥ इत्योरादि
 क आम्॥ स्मृहयाप्य॥ सानिहवि पुषीत्योरादिक एव इत्युच्यते॥ त्वनमित्युः॥ तोम्यं दसाति इत्युच्यते॥ वीरुधः॥ कारमि सवः॥ णि श्रिडुः॥

सिचोऽपवादः॥ शोरिति॥ शोरिति सि३ शि३ बोर्दहो॥ एवमन्त्रापि बोधः॥ अनिदीत्यनेनाधिकृतमाईधातुक इत्येतद्विशेष्यते॥
यस्मिन्निधिरिति तद्विधिः॥ अतो लोपः यरादि विधेयः यथा संभवमत्र संतुनामते पुस्यातिवद्वावा सिग्रहो न गृह
रा लोपो भविष्यतीति चेत्॥ नैवं शकं॥ इयं दे शो लोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यात्॥ एतच्चातो लोप इति सूत्रे भाष्ये स्थि
ते॥ न च कारणाकारक इत्यादौ यरादौः कृतयो रंत रंगत्वादयायादेशयोः कृतयो रंत्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमिष
डादेशे एव दोष उक्त इति शंका म्वा र्णा संभवात् लोप इत्यप्यधोवाधित्वा शिलोपो भविष्यतीति कथमिषडादेशे एव दोष उक्त
इति शंका म्भाष्याशयात्॥ एष लोपाविनि॥ शिलोपः इयं यरागुरावृद्धि दीर्घः प्रविविप्रति विधेन अलोपस्तद्व
दि दीर्घाभ्यामिति विवेकः॥ शिलोपस्य निरवकाशत्वे न चार्तिकस्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह॥ पाकिरित्यादिक्रिजंमिति॥
तत्र तितुत्रेतीरानिवेधादिति भावः॥ वचनसामर्थ्यादिति॥ अयं भावः॥ शोरित्येतावति सूत्रे कृत्याईधातुक इत्यनुवृत्त्या
आईधातुके परतः प्रवर्तमानो शिलोपः इयं यरादिभिर्वाधितः सवपरिशेषात्किंचेवसादित्यनिदीत्यस्यैव पर्यप्र
सजेता॥ तथा च अतिडाधोईधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्रिजंममेवेति॥ अयमिति॥ शिलोप इत्यर्थः॥ अलोपांशो तु
वचनमपेक्षितं मेव॥ तेन चिकीर्षक इतीत्याहुः॥ शोचश्चुप॥ उपधायाः किं॥ अचकोरुत्॥ सचलश्चुभि॥ च्च परत्येतावते

राम

वरारितिनलम्पते॥ अिदुसुवामपि च्च॥ परत्वादत आह॥ अंगसंज्ञानिमित्तमिति॥ अंगस्याभ्यास इति॥ अंगस्यैवे विहितेन
योः पूर्वोपोऽभ्यास इत्यर्थः॥ अंगस्येति तावर्तत इति॥ असिंस्तु व्याख्याने च्च॥ पर इत्येतावते वरारितिनलम्पते॥ अिदुसुपरेषु
अंगत्वा संभवात् अतो व्याचष्टे॥ च्च॥ परे शो पदंगमिति॥ च्च॥ पर इत्यस्यैव व्याख्याने रादि तिज्ञेयं॥ अनवलोपे किं॥ अचकथ
त्॥ सनेतः॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्येति भ्रजामिदित्यत इह रां वाचवर्ततेतदाह॥ अभ्यासस्येत्यादि॥ तपरकर
रां किं॥ पापयतेः स॥ पापदिषते॥ न च सन्निधोऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञात तपरकरणाभावेपि नोक्ताति प्रसंगः अभ्यास
स्येय इ॥ निमित्तत्वादिति वाच्यम्॥ तादृशविवक्षाया मधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः॥ नहि कोयी निमित्तत्वेनाप्री
यते यथाप्रीयेत न हि द्विर्वचने चीति निवेधेन रिसू सवद्व्यतिराप्रवृत्तावरिरिषतीत्यादिन सिध्येत्॥ न चैवं पिपृहतीत्या
दावव्याप्तिः॥ अभ्यासस्य संन्यत्वाभावात्॥ न च ये न नाव्यवधानन्यायेन संन्यक्त्याव्यवहितेप्यभ्यासत्वस्य स्यादेवेति वाच्यं॥
प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसंन्यतरत्वसंभवा दुक्तन्यायस्या प्रवृत्तेरिति चेत्॥ अत्राहुः॥ सनाधातुमाहिष्य स
निसति योधातुः सत्रे तत्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्या नत्रोक्त दोषः॥ न च सन्निधेरेभ्यासस्येति यथाकृतं परित्यज्योक्त व्याख्या
ने किं मानमिति वाच्यं॥ तपरकरणास्येव तदमानत्वात्॥ किं च॥ अकारग्रहणमपि तदुमाचं॥ अन्वयासन इति वद्वाया

तावतावधीषितीत्यादावित्प्रवृत्तिरिति॥ दीर्घो लघोः। लघोरभ्यासस्येति॥ ननु अकलसमुदायस्यासमलघसंज्ञा
 दुर्लभा कसंलघिति सुत्रितत्वात् नैव दोषः॥ इमे हि न समानाधिकरणौ यथोक्तिः। न व्यधिकरणात्। अथावाभ्यासावयवस्य
 लघो दीर्घ इत्यर्थः॥ लघुनिचङ् परेऽनलोप इति सर्वमिहानुवर्तते तच्च प्राग्बदेव देधाव्याख्येयं तदाह। सन्वद्राव विषय इति।
 हलादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितं निष्प्रमाणत्वात्। न हि मुनिव्योक्तिं विना हलादेरितिव्याख्यातुमुचितं न चैवमोदिदरादि
 दित्यादौ दीर्घः स्यादिति कं। अंगलघोरुभयोरपि निचङ्प्रतिविशेष्यते दीर्घस्य तत्राप्रमेः। चञ्चुरेदियदेगसुं ददति न तदीयो
 ऽभ्योसोन वाच्यरणि व्यर्थं लघुतत्परः। एतेन आदिटदितादिभाष्योदाहरणमेव हलादेरितिव्याख्याने प्रमाणा मितिकेनां
 विदुषेहापि प्रत्युक्ता। दीर्घा प्राप्ते वोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वाल्लघोः किं। कुरादिंसायाम्। अचिह्नरात्। शास्त्रेऽस्मिन्
 दीर्घा प्राप्ते वोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात् कार्यकालसंज्ञापरिभाष्ययथोदेशं संज्ञापरिभाष्यमिति परुद्धयमस्मिन्नातिव्याक्तिपरु
 वत्। तथा च पूर्वोभ्यास इत्यस्य सन्वद्रावनीत्यादिना सह परुद्धयेपि एकवाक्यतासमानेव तथापि कार्यकालपदे पदेक
 वाक्यतायथोदेशपरुद्धवाक्ये कवाक्ये तत्पुक्तिविशेषः। तत्रेहानीकार्यकालपरुद्धयातिमाधवमते तावद्वाच्ये। संज्ञा
 पाइत्यादिना सौकदयेनाश्रयं यवेति। अयं भावः। सन्वद्रावु निदीर्घो लघोरिति सूत्रेदमे अंगस्येत्पुनर्वर्तते अभ्यासस्येति

राम

चतेन अंगस्येदमेतयोः पूर्वोभ्याससंज्ञकस्येति फलितं। दिइत्यत्र चोच्चारणोऽति विशेष्यसमर्थकमभ्याद्रियते तच्च कदं
 तघोगादंगस्येति कर्मणि यच्छीतेन यत्रांगं हि रुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्रावोक्त इति। अचीकरत् अपीपवत्। पुक्तं
 तत्राश्रयस्येति प्रमाः कारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्येव प्रवृत्तिरिति कल्पनाया अस्याप्यत्वात्। नांगं हि रुच्यते इति। एवं च
 चचकासत् आर्तयवत् ओरुत्तवदित्येव भवतीति भावः। अवयवः कश्चिदिति। हलादेः प्रथमावयवोदिरुच्यते अत्रादेस्तु दि
 तीयावयव इत्यर्थः। अंगं यत्र हि रुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्रावो विधीयमानावेकास्तेवेति फलितो। किंवा अस्मिन् हेरका
 च इत्यंगविशेषरां यावत्तोपि सलभमेकाह न स्युः। न चेष्टा यन्त्रिः। दिद्रासति दिदरिद्रासति जिग्रापिषतीत्यादिलस्य सर्व
 संमतत्वात् तत्रिर्वीहार्थयथोद्देश्यपदं आशीयत इति चेत्तर्हि इहापि स एवोचित अर्थाधिकारपदस्येवाभ्यहितत्वाद् इत्यादि
 पुस्वीकृतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याहावस्तुत इति। ऊर्णो दीर्घ इति। स्यादित्यपकृत्यते। ओर्णि नवत् इह सन्वद्रावस्तु नोपयुज्यते। रोगो
 तस्यादेशस्य स्यानि वद्रावे न निषेधेन वानुशब्दस्य द्वित्वे सत्प्रभ्योस अवरणीभावादिति भावः। अर्थाय यताविति। अर्थमाचष्ट
 इत्यर्थेणि च्यापुगा गमे चततं प्रथमं दीर्घस्य सन्वद्रावस्य च प्रवृत्तावार्ताथपदित्येव भवतीति भावः। अर्थ उपमाज्ञाया मि
 त्यस्य तु चञ्चुरेणावार्तयतेति भवति ननु तत्र दीर्घसन्वद्रावयोः प्रवृत्तिरिति दुरादिमुस्फुटी भविष्यति। उभयमिति। दीर्घः

तत्त्व. ति.

सन्वत्तयेत द्वयमित्यर्थः। न स्यात्स्याद्वयवस्थयेति। वक्ष्यरेणोयत्तु ध्वितिव्याख्याने न स्यात् वक्ष्यरेणोपदंगमिति व्याख्याने तु स्यात्।
एवं च अचवकासत् अचवकासदिति व्याख्याभेदे न रूप द्वयमित्यर्थः। ननु यथा वक्ष्यरेणोयत्तु ध्वितिव्याख्याने ये न नाव्यव-
धानस्यायेन अची पचदित्यादावेवोभयं भवति न तु नेक अवाये अचवकासदित्येतथा न्यायसा म्येतल घु निवोभ्या सउय
त्राये के नैव व्यवसायस्य स्वीकार्यत्वादविहारादित्यादौ सचदिती त्वं न स्यादिति चेत्। अत्राहुः। अत्राहुः त्वरे तीत्वापवादेन अत्र
वचने न तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य व्यवधाने पीत्वस्य जायित्तत्वात् नोक्तदोषः। अत्र एव दीर्घो लघोरिति सूत्रे लघोरिति सा-
र्थकं। आधवोपि जागृता विद्यमेवाह एवं च वदन् यथोद्देशाय हेमवाशिष्यित्वा तथा च ऊरुधातोयने नोक्तमोर्गु नवदित्य-
त्र दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति वक्ष्यरेणोपदंगं तस्योभ्यास इति सूत्रार्थः। अत्र त्वंगावयवस्याभ्यासो न त्वंगस्य
त्वादितत्र तस्याप्याग्रहो नास्तीति गम्यते अत्र एव च कात्तावची चकासदित्युदाहरणं तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वपरग्रंथवि-
रोधः समाधेय इति। कातं न परिशिष्टे हित्व दीर्घको रजी जागरदित्युदाहरणं तन्मतद्वये व्यसंभवा दुपेक्षं। व्यवस्थामेव विदुः।
ति। रोरिति। सन्निहितमिति हेतुगर्भं विशेषणं। लघुनीत्येतत्तैर्विशेषं भवति सन्निहितत्वादित्यर्थः। अंगमेव वेति अत्र स्य च
क्ष्यरे इत्यत्र आदेशरूपं चंडः शोआकां हामवेपिरा विति प्रत्ययं शोउ स्थिता को हत्वा धिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः। केयटे नैवेति। राम.

तथा चेकं हरदत्तमतमपरंतु कैयटमतमिति विषयविभागे न व्याचक्षाणा उपेक्षा इति भावः। वक्ष्यरे इत्यावर्त्तयत्योयविशेष-
णं तथापि योजितं तस्य फलमाह। रोरिति। श्रिद्रुस्तु पुपरतोः। स्तोयित्वा संभवादि हापि च क्ष्यरे इत्येतत्तवतैव रणवितिलभ्यत इ-
ति बोध्यं। अगिता मपीति। पचिकमिशकि प्रभृतीनामित्यर्थः। नही संज्ञका नो लोपोऽपि च प्रतीकृत इति भावः। नोपदेशक-
लमिति। अनुस्वार इत्यर्थः। दंष्ट्रं तीति। उगतो नुनासि कांतस्येयभ्यासस्य बुद्धिः। गत्यादि धिति। गतिरादसंभक्ति धित्यर्थः। मीमा-
त्रादित्फलं तु नाशो धिति निषेधः। अमिमी मत्वा। छिद्रुक्तमु। धीवति। क्ता म्यति। आडि. च मइति। छिद्रुक्तमु आ वमामिति
दृष्टिकारे कया चोऽबुक्त इति भावः। जिमिके चिदिति। तथा च जेमनमिति भोजेन संज्ञतो वाभाशः। उभयत्र विभाषेयं। अनव-
स्थानार्थो भूमिः। क्लमि व सी चदिवा दयसे भ्या नित्यं प्रोत्तरित रेण म प्राप्ते म्पारं भाता भ्या म्पृता म्पृती सो फणा दा वेतो। भ्रमुच-
लनेभ्यादि ज्वलादि। फणादिरित्यपि मनो रमायां पद्यते तदभसादिति नव्याः। भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः पुवादिः समा-
दित्तत्र भावः। म्यति भूमति। शमादेस्तु रयनि दीर्घं भ्या म्यतीति त्रै रूपं। क्लमु स्यामो। वसी उद्देशो। बुद्धे द्वादेनो लघुकोत्तो। कम।
छिद्रुक्तमु चमामित्यतोऽनुवर्तनात् ह परस्मैपदेषु तीति। परस्मैपदेषु। उयक्रमते। पराक्रमते। स्तुक्रमोः। अनात्मनेपदनि-
मित्त इति। आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः। अन्ये तु हि वचनस्थाने व्यत्ययेनैकवचनं। अनात्मनेपदनिमित्तयो रित्यर्थ इत्याहुः।

तत्त्वति. उभयोरपिभावकर्मकर्मव्यतिहासस्तद्विनिमित्तकमेतत्तद्वृत्तिसर्गादेषापीतिवोधयम्. सुकमोरुहातत्वादिति सिद्धे नियमार्थे
 यमित्याह. अत्रैवेति निमित्तनात्मनेपदेति किम्. उपलब्धे जलेन. उपलब्धे. आकं स्यते. निमित्त इति किम्. सोतीति स्ववि
 त्तरतिस्त्रविधीयते. इह का इ. आत्मनेपद निमित्तं न तुल्येति सिद्धाह. लुङ् द्विवचनेति. लिटिलिलिदिट्. लिटिलिदिट्. अथ क
 यमिति. शानचाभावमिति शं कितु रायः. कृयी शब्दे उदेच. उदः. क्लेद नमालिङ्गजे अ. पडि. ये प्रीयते. दीपज नदी प्री
 हीतो. जनी प्रादुर्भावे. बुध अवगमने. ररी आयायने एते. देवादयः. विगो लुक् परस्य लुक् सादिति. तथा च स्येति केचित्
 व्यतेतदर्थि कार्य कथनम्. तशब्दे परतः विविदि हि ते विराः परस्य जायमानो लुक् प्रत्ययस्य लुक् स्य लुप इति वचनात् तश
 ब्दे स्येति स्पष्टत्वात्. अथमिति. वेदधातुः. भाष्य विरुद्धमिति. यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्यापतिरिवायमपि बोधदेशतः
 रापयुदस्येतत्तदकरणात्वात्ति सोपदेश इति भावः. अथ गताविति केचित् स्येति धातुं तरमियाहुस्तद्वि मनोरमायादवि
 तम्. स्येति धातुं तरत्वे विभाव्याडि. रुल्लुक् इति स्यल्लुवः पक्षे च अविधानं व्यर्थं स्यात्. ल्लुवेति तस्माद् अयात्तावराव स्यसि
 द्धत्वात्. तथा च वतिष्ठ रोगोतीति सूत्रेण ल्लुवते रभ्यासोकारस्येत्त्वविधानमपि व्यर्थं स्यात्तद्वि पक्षे अपि ल्लुवदितिरूपसि
 अर्थं क्रियते तच्च ल्लुवधातोः सत्यत इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति. मम वेति. यस्य हत इति लोपस्तु न भवति।

रम.

यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धांतितत्वात्. वर्गी अहोत्तुर्वद्वहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्यापुत्रकाम्येतावपिलोपः स्या
 दिति दिक्. लुटि. मव्यता. आशिषि. मव्यात्ताह लोयमामिति धातुयकारस्यवालोपः. सूर् ई ई. रालि सूर् ई ई. ई चकार
 र. ई चकार एभ्यः. किपिलोपो योऽपि लिटिलोपे स्कोरितिकलोपे न प्रवर्तयोः सूर् ई ई. संयोगात्तलोपस्ति ह न भवति राक
 स्येति नियमात्. सूर् ई आद इति वक्ष्यते तस्यापि सूर् ई इत्येव रूपम्. हयगतो. जहाय. हयात्. शिथिलीकरणमिति. सोममभि
 पुणोतीत्योदो दर्शनात्. स्राया इति तत्प्रकरणे संधाने स्यादभिव्यव इत्यमरशेः. अतोत्तांतस्या यद्यवयववचनेना तशब्दे
 न वङ्गु व्रीहिरंगे वा न्ययदार्थस्तत्पक्षे विरोधोऽस्ती समासपक्षे रपिरिगाम् सप्रभृति चतिव्याप्तिः. अंगस्यातः लोः समीपता
 त्. त्वेव तदेतमेति समीपवादिनां तशब्देन कर्मधारयपक्षे त्वं तशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादत आह लुप्तपुं
 क मिति अंतशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह. अतः समीपादिति. अतो वृद्धिः स्यादिति. इह अत इत्यस्य तं वाट् स्यादिकं
 स्वीकर्तव्यम्. अन्यथा प्रयोजनाभावादिकारिभावाः नुपस्थानेन्यालोपपरिभाषायां तस्य स्यादिति भावः यद्यप्यतोऽपि
 तु क्तेपित्वांतस्यो गस्यातः सिचिपरे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते येन ना व्युत्थानमायेनेष्टं सिध्यति तथा व्यंगस्य सिचिपरे अतो
 वृद्धिरित्यर्थे विप्रतीयेततत आस्यत्तीदित्यत्रातिप्रसंगः स्यात्तदा स्यापस्येति तद्वहणं कृतमिति तदनुशेषेन अंतशब्दस्य

तत्त्वति मीपवावित्ततइत्यस्य वा दक्षिः स्वीकृतेति बोध्यं अतः समीपवित्तिकिम् अरोरीत्। अमीलीत्। लांतस्यो गस्य किम्। अस्त
आशुगमनो अस्तलीत्। अत्र अकार समीपो योलकारः सनांगस्यांतः यस्तंगस्यांतः सतुनाकार समीपः। ननु हेत्यस्य ल
सषष्ठीकत्वाभ्युपगमेप्यंतशब्दस्यावयववावित्तं स्वीकृत्य अंगस्यांतं यल्लंतस्यांतः तत्समीपस्यातो दृष्टिरिति व्याख्याते
त्वतइत्यस्या दक्षिर्नपेक्षितेति चेत्। अत्राहुः। हलंत्यमिति सूत्रे मनोरमायां समीप्यषष्ठां इति पुरुषनिर्वाकरणात्
पुरोधेन वा तइत्यस्या दक्षिराश्रितेति। अत्र केचित्। अतो लांतो लेति लुप्तसप्तमीकं। अथ वा तो लंतो इति व्यंजने वस्तु
यितुं शक्यं तथा च अंगस्यांतं यल्लंतस्मिन्परे अव्यवहितस्यातो दृष्टिरिति व्याख्यानसंभवात् तत्राद्याप्रयत्नकेशान
चांगस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते न तु विशेषणत्वेन। पदांगाधिकारेन स्पष्टतदंतस्येति परिभाषायाः पदमंत्यं विशेष्यं
भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यं। अलोपो न इति सूत्रे अंगवयवोऽसर्वनामस्यानेत्येवंभाष्यकारादिभिर्विशेषण
तया व्याख्यानात् कचिदिशेषणत्वेप्यंगस्य न कृतिरित्याहुः। नेदीत्यादि। यद्यपि पुरस्तादयवा दयायेन नेदीत्यस्यापवादो
न तु विकल्पस्यापित्वापि वाच्यसामान्यविजायां सविषये प्राप्तं सर्ववाच्ये इति पुरस्तादयवादया योत्र न प्रवर्तत
इति भावः। मीलसंकोच इति। नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रचुरप्रयोगः। तिलगतो। तिलस्रेहन इति दुरादो। दलविशारेण। विशार

रामवयवानां विभागः धोर्ऋधोरितकमम्यानां गतिविशेषः। निष्ठांतात्संज्ञायां कन्। स्तराक्ष्यनाकपेटनगतिः कप्रगतिः।
कनरुर्ध्वने। रुर्ध्वने कौटिल्यं। छिदुनिरसने। अस्य लुटि छेदनां छीवनाऽस्य कृषा कन्। त्रेतोस्य म्नुनित्वादिभिर्भावः। लो
हिपेदि तत्र एवोदरादित्वात् हेदीर्घ ईकार इत्याहुः। सञ्चलिदोर्जेः। सञ्चलिरारनिमित्त इति। यदि तु सनिलिचपरेयोऽभ्यास इ
ति प्राचो व्याख्यातमाद्रियेत तदा येन नाव्यवधानायेन प्रकृत्यवधानं सोढव्यमेव परंतु यद्-तु गंतात्सनिजे मयि भवती
त्यत्र कुत्वं स्यात्। न च तत्र माधवप्रंथसंमतमिति भावः। धिन्चिक्कृत्वारव। अलोत्पत्येति चकारस्योकारदेशश्चकारेण तु
प्रत्ययो नु कष्यते। बोपदेवेन तत्र योक्तुनादित्वं स्वीकृतं तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रत्ययलाभः। अतो लोप इति। यद्यप्युपदेशो
इदं तत्वं तासित्वाप्यार्द्धधातुकोपदेशो तदस्य कधिन्चिक्कृत्वारवेति श्रुतत्वादकारो देशोक्तं चानुक्तं स्यपम्यान्ना
यमानत्वादिति भावः। लोपश्च। यः प्रत्ययोकार इति। असंयोगश्चोयः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतं। अहाव अहा
सत्वादावनिष्ठाभावेपि अमुवहेइत्याश्रयतिप्रसंगात्। एवमुत्पत्येति स्तत्रेपि अत्ताहीत्यत्र दोषाभावेपि अमुहीत्यत्राति
प्रसंगः स्यादित्यसंयोगश्चेति प्रत्ययविशेषणं कृतमित्याहुः। अमुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रा
येण तत्र योगस्य साधुत्वं बोध्यं। आमुहीति पाठस्तद्वितः। कृदि। अयमिति। कर्त्तातीत्यादिरित्यर्थः। स्वादेोहिकवीत्यर्थः।

नत्व.ती.

नपद्यते किं तु न हि साधामिति तस्य वपरस्मैपदेषु सार्वधातुके कुर्यातीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति कलितोर्थः। अवरकरणा
एकोनविंशतिरर्थाः। कांतिः शोभा। दीप्तिरिति जइत्याहुः। तप्तिरिति खानाशः। स्वाभ्यर्थः स्वामित्वं। हिंसाहनना आदानं ग्रहणं। नडा
त्रदानमेवार्थोस्ति। तिवाच्यं भागेद्वौग्रहेव धेइत्येवमर्थानां विशिष्यवोपदेवे नगरात्तत्वात्। मिह्याच्चात्ताभात्ताभास्तु
योर्थाः। स्वामीतुल्ये शोभ्यक्तायां वा विवेति पठित्वा इमावपि मिह्यात्तोरर्थाविति मन्ते। किं शउभतापे इति दिशोदो। किं
मविवाधने इति कादो। दीह्यापंचार्थाः। इषगतिगुरोश्च हल इत्यत्र त्रये टावृद्ध्या। मनस इव्यामनीया। शकं ध्यादिः। मनीया म
मिनिविधे मनीयितं। प्रातिपदिकाद्वात्थे वहुलमिधव द्वेति गि। चित्तं देतात्तत्तः। ईष उं द्वे इति तु परस्मैपदिषु। क्रत्वा इयस्वपः।
इषगतिदिवादिः। इष इच्छायां तु दादिः। इष आभीक्ष्णिक्यादिः। कासांचक इति। कास्त्रययेत्यासूमासदीप्तो। अस्य कृदित्वं भ्राज
तेरिव तश्चावकलकं। भ्राजभासेत्यादिना उपधा क्रत्वस्य विकल्पितत्वात्। रासकोटित्ये। लिखितमित्रादेशादित्वाभावोदत्तो
से। आडः शसि। शंसुस्तुताविति तु परस्मैपदिषु वृत्ते। प्रसृजसु। उदितो वेति कायां वेइ। प्रसित्वा। प्रस्ता। यस्य विभाषे
तिनेइ। प्रस्तः। वेहजेहवाह। आच इति। वेहतेरिति प्रत्यये वेहत्तया येनिपातितः। षोडशुवतीति सूत्रे इति भावः। वेहद्रुर्भे
घातिनी। अंत इति। वाहुषावस्य भुजपयीयस्य लुचुत्तांतध्यातेति निपातितस्य वाच्यस्य च निर्विवादत्वादिति भावः। दंतो

राम.

६२

आदी इति। आवपीत्यनुयस्यतो अनुदात्ते त्वकृतमात्मनेपदमनित्यं। तेन ववाहरकं पुनरास्ततो जाताः सहस्रश इति सिद्धं। न का
र्यसंगतिः। धातुना मने कार्यत्वात्प्रत्ययवर्णार्थकत्वे वाधकाभावादित्याहुः। ऊह। कथं तर्हि अनुक्तमप्युहति पंडितो जन इति।
अजाहुः। अनुदात्ते त्वलक्षणास्य तजोः रित्यत्वात्तदोष इति। गारु। ऊदित्वादिह। इडभावे ठत्वमेकावडिति भवभावः। षटोः कासी
निका। कात्परस्य त्वं। अघादे। विभाषे ट इति वाच्यं न्य। जगाहि द्वे। जगाहि ध्वे। इडभावे तु भवभावः। ठोठलोपः। अघादे। टि किं
। ऊटः। इह पूर्व टलोपोमा भूत्वा हते तु ठग्रहणे धुना धुरित्यस्य आश्रयात्सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः। अगाठेति।
ऊलोऊलीतिसलोपः। ठत्वधत्वपुत्वटलोपाः। सिजलोपात्पूर्वमभ्यभावस्तु न असिद्धत्वात्। न च कृतेपि सलोपे प्रत्ययलक्ष
णानसिद्धपरत्वाद्भवभावो दुर्वार इति शंका। वरींश्वये प्रत्ययलक्षणाभावात्। अम्यागवेहितं गोदितमित्यत्रावादेश
स्यादिति दिक्। गारुहे इति। कित्वात्परत्वात्पुनर्गतेति गुरोप्राप्ते कटुपधेभ्य इति वार्त्तिके। कित्ते गुराभावाः। शल इगुपधा। शल
इति धातोर्विशेषणं तदेतलाभः। शल इति किं। अतिष्ठा इति किं। अगाठ। अमिठः किं। ओहिष्ट। कस्य चि। अजादविति।
अंगादिप्रत्ययोत्र विशेष्यः। तदीति तु केपादित्यत्रेयस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः। अन्ये तु लुग्यादुहेत्यत आ
त्मानेपदमित्यपकर्षणं तदीति लभ्यते। तेन दयोः कस इति वार्त्तिकोक्तकृतप्रत्ययस्य लोपोन भवति। सहकाः। अत्याहकाः। इत्ये

तत्त्व-

त्याहुः। पुष्पिकोत्तिकरौ। लुटि। अचुंषिष्ट। अचुंषिवातो। अचुपधपाठेत्। अचपीत्। अचपीत्। अतहीदि। तिनेटीति वृद्धिनिषेधः।
इउभावेतु अतहीत्। प्रणिहतीति। उपसर्गदसमासेवीतिनित्यं रात्वम्। वानिं सनिहनिं दामिति तु क्वादिष्यम्। रावुत्तरत्वे।
प्रणिहकः। प्रनिहकः। प्रणिहिता। प्रनिहिता अवज्ञेत्। सुहं रामादरसतो मयदसुहं रामित्यमर्थः। यदितुस
हं रामादर इत्युच्येत तर्हि असुहं रामवत्पयं योनस्यादिति भावः। काहि। कांहाइवा। काहि। काहि। काहि। धारवाति
तं घोरशब्दः। कासशब्दे। धां हतीति धां रुः। काकः। काहि। धातोर्गुरुस्म हस इत्यप्रत्यये काहा। यवादिगते निपातनाप्रलोपः।
कासशब्दे। धां हतीति धां द्राहामावा इह मतोर्वत्वं तु न भवति। अववादिभ्य इत्युक्तेः। तस्य तुष्टोदिको हतुः सौपधः। मूषस्ते
ये। संज्ञायां कुनिमेषकः। कादौ तु द्रुत्सोपधो यम्। भूय अलंकारे। अयं पुरादावपि। इषउं ह्ये। अये अहल इत्यप्रत्यये ईषात्
गलदंडः। कयस्य वाशिषेयस्य निहोनतुरे धादिक एव संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्यादाह इति शिष्टा। अशिहदित्या
दि। तीष सह। इष इच्छायां। षह मर्षणौ। लुभगार्ध्व। रुषरिषहिंसायां। एषिता। एषा। सहिता। सीता। लोमिता। लोचा।
योषेति। युगंतेति युगाः। अभासस्याः। सवर्ण इत्युवङ्। छुसंघर्षे। लुटि। घर्षणम्। घस्त्व अदेने। अयमिति। यद्ययं सार्ववि
कः स्यात्तदालिद्यपि पुन्ये ततश्च लिट्यन्तरस्यामिति विकल्पेनादेः विधानं व्यर्थं भवेदिति भावः। अत्रैव याठ इति। भादौ

राम.

१३

परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः। करवीति। स्वयस्पदः करचितिसन्ने। सः स्याद्। सः सीति केदः। सौदौकिम्। घस्मरः। आर्धधातुके किम्। वसे।
आशिषीति। आशीर्लिङीत्यर्थः। एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तं कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो नेति बोध्यं। पुषादिपुता। पुषधा
तुः। कादौ दिवादौ कादौ चुरादौ च पद्यते। यदि पुष पुष्टो इति भोवा दिक धातुमारभ्य पुषादिगणो गत्यतदा घुतादिग्रहणम्
तर्थात्कं भवेत्। पुषे रुत्तरत्र घुतादीनां पाठात् नानापि काचं तर्गणः। न च हि पुष धातो रये मुषस्ते ये सवभूत प्रादुर्भावे हेतुव्यहउ
पादोने इति चत्वार एव पद्यंते यदि तु त एव जिहृहिताः स्युस्तर्हि लाघवात् इति एव किं ये रवा। ग्रहः स्वरितत्वे पित्कारेणो वत नि
वीहादने कानुबंधासंगो रवशंकाया अय्यभावात्। नानि चुरादिः। शिवाव्यवधानेन ततो नंतरस्य स्त्रै रसंभवात्। अतः परिशो
षादिवाद य एव गत्यंते इत्याह। यन्नुविकरणा युषादेरिति केचित्नुदिवा यंतर्गत एव पुषादिर्गत्यते व्याख्यानादित्याहुः। पु
रादीनां संवेषां शिञ्जिकल्प इति पक्षे चौरादिक युषादेरपि परः स्त्रिः संभवतीति ते वामाशयः नंदिमहिषादिभ्य इति वत्युष
घुतादित इति सवयितुमुचितम्। ननु पुषादयो घुतादयश्च लटित एव कृतो न कृता इति चेत्। अत्राहुः। निरनुबंधेषु
सानुबंधेषु च प्रत्येकं लकारपाठे विपरीत गोस्वं स्यात् न चानुबंधांतरस्य यत्प्रयो जनमात्मनेपदेन तुल्यदित्कारोपि सि
ध्यतीत्यने कानुबंधासंगो रवशंकाया सतीत्यपि संकम्। आदितामीदितादितां वते पुसत्वात् लट्कारेण तत्कार्यपरिणाम

तत्त्व.

निर्वाहानेकावस्था संगमोरवस्यद्विचारत्वादिति। जर्ज्वर्जद्वर्ज एषां परिभाषणादिभिः सह यथा संख्येनास्ति व्याख्या
नादित्याहुः। परिभाषणं संनिर्देशोपात्मः। त्रयाणामपि च वर्गीयांतेषु पाठ उचितो न त्विहोपांतेषु। शिवा समाधौ। समा
धि रंतः करणानि रोधः। प्ररोशतीति। उपसर्गोदसमासेपीति रात्वम्। रोधकतेवेति। चकारात्समाधौ। एषास्तु तगतो।
नरासदेति प्रतिषेधसूत्रे सांख्यग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। शेषात्तरिति। प्राचातुराश्यातुरित्युक्तं तदुक्तमिति
भावः। अचहीदिति। ह्युतेति नृद्विः। रहत्यागे। अयं कथादावपि। जयमिहेति मित्त्रकरणव्यपमेकीयमतेन पठितः। ने
छंतीति। आख्यानमेवात्रावलंबनम्। मा भवा नुहदिति। न्याय्योगाया उभावः। इति ते वेत्तव्यं। नेछंतीति। अथ घुमादिः।
घुतदीप्तो। घुतिसाधोः। साधीति शिजेतस्य ग्रहणम्। दिद्यतइति। संप्रसारणे कृते संप्रसारणादेति सर्वरूपम्। स्वापेक
पम्। स्वापेहदाहरांतस्य अपि पतिइह स्वापे शिजेतस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययेन आनंत्ये सति। घुड्यालुडिः। वहुवच
ननिर्देशात्तथोऽऽरित्यत्रेव तदादिग्रहणं तदाह। घुतादिभ्य इति। घुतादयो घटवेष्टाया मित्यवधिकाः। सात्यत्रेवलुडी
तिसप्तम्याः। अथार्थतैत्यभिप्रेत्याह। लुडः। परस्मैपदमिति। त्रिमिदामिदेर्गुणः। छिदुक्तमुच्यमानित्यतः। शितीत्युच्यते
तैतेतत्राया सोऽइति कर्मधारयात्सप्तमी। अगादि सप्तम्यस्तु विशेष्येन यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिप्रवर्तते तदाह।

राम.

१६

इति सकृदाकाराविति। आदिशित्वाभावादिति। मेघतिमेघतइत्यादौ तु दिवादिभ्य इति यन आदिशित्वाद्गुणो भवत्येव। मिति
देइति। शितीति वहुव्रीहौ लिहत्यादेव गुणः। तथा पपंतस्ये इत्यादौ पिवाद्योपि स्युरिति भावः। त्रिधिदा। अनिदकारिका वांस्ति
घतिरिति श्यता निर्देशादयं सेट्। स्विदिता। स्विदिष्यते। हिंस्विदावेति। प्रवोक्तयोरेवार्थयोरप्यमिति बोध्यः। हरेयइति। रुच्यार्था
नामिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी। घुटपरिवर्तनमित्यस्यो भ्रमणम्। मुघुटेइति। असंयोगादिति किं त्वाद्गुणभावः। रुभसं
चलने। संवलतंप्रकृतिविपर्ययोसोमंयने च। होमो। रुभ्यतीति दिवादौ। रुभातीति कादौ। नाससदिति। नाससदित्यपवादः। नचे
दंलजे रूपम्। तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः। वृड्याः। वृतादयः पंच। द्युः। गगनकार्यत्वाद्भुमयोर्दृ। लुक्प्रवृत्तिः। वर्वर्तिव्यति। व
र्वर्तिव्यति। चतुर्थीहराफलेतस्कुटीमविष्यतिसिसितीतिस्वात्सेइत्यनुवर्तते तदाह। सकारादेरिति। इरातस्यादिति। स्पंदेरुदि
त्वादिकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिति प्राप्ते निषेधो यम्। तद्वनयोरिति। जिगमिषिता। जिगमिषितारावित्यादौ तत्तिपरतः स न इडा
गमसि ह्येगमेरिदपरस्मैपदेधित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तद्वनयोरभावं लक्ष्यतीत्यनुपगम्यते तच्चात्रापि तथेवा अनुवर्तते
अर्थाधिकारात्प्रयणात्। तेन परस्मैपदाभावेऽपि तद्विविधत्वाविद्वत्सितारावित्यत्रातो हेरिति हेर्लुकिविद्वत्सेत्यत्र च स
न इरा निषेधः सिध्यतीति भावः। अत्र भाष्यकारिके यार्हतादी नामात्मनेपदेन समानपदस्य स्येद्वचनादत्र निषेध इति

५५

तत्त्व

स्थितमृते न विवर्तिते। विवर्तिते इत्यादाविद्वन्ति। विवर्तिते वाचरति विवर्तिते यते इत्यत्र त्वात्तने पदोत्पत्तेः पूर्वतत्त्वमा
 नपदस्य त्वाभावात्तरंगोयं निषेधः प्रवर्तते सच पञ्चाङ्गिः कृतेपि न विवर्तते। चतुर्थे हण सामर्थ्यादिति। अत्र व्याचरयुः।
 पंचम्यइति वक्तुमुचितम्। तासि चेत्येव सूत्रं कर्तव्यम्। न च वृत्तादि धृतिव्याप्तिः। तजानयोः सत्तादिति। अस्येति। अत्रानिदि
 तामिति नलोपो न भवति सिज्जोपस्य। सिद्धत्वेनानुपधात्वात्। अनुविपर्ययि निभ्यः। एभ्यइति पंचम्यइत्यर्थः। पत्तेभ्यस्त्येव
 ति। प्राणप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृत्वानपायादिति भावः। असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिरौषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषे
 धोनस्तत्रेऽभिप्रेतइत्याशये नाह। प्राणिभ्युनेत्सुकाविति। कृत्सामर्थ्याभावात् कृतां व्याख्यामाह। कृपउइति। कृपेरौल इत्यर्वा
 चीनपाठस्तु नाहर्तव्यइति ध्वनयति। कृपेर्ऋकारस्येत्यादिना। वरौकदेयास्पृश्याग्रहणो नाग्रहणस्य हरेकसदृश इति। र
 वं वात्र कृपेतस्याहतिरवश्यं स्वीकर्तव्या तथा च त्रुटि च कृपइत्यादिसौत्रनिर्देशो व्युपपद्यतइति भावः। तासि च कृपः।
 चकारात्तायाईधातुकं गृह्यते। कृष्णीष्टेति। लिङ्गिवावात्मनेपदे धितिकिञ्चात्रगुणाः। वदिति। वतुवर्तने इत्यस्मात्किञ्च
 त्रितरा संक्षमइत्यस्यानंतरघटादयः। पितइत्युक्तत्वात्तरसंतात्त्रयोदशे वधितो न तु करणोत्तः सर्वधीति सिद्धं तथापि स्युष्ट
 तिपञ्चम्यमाह। पितप्तेति। प्रयोजनं तु पिङ्गिदारिभ्यइत्युङि-यच्। घटाव्ययेत्यादिरूपसिद्धिः। घटवेष्टाया मयेधातवोऽ
 न्यत्राधीतास्तेषामिहपोठाऽर्थनियमापयेत्ति हे वपव्यंतेतेषामुपसर्गादिनाऽर्थांतरपत्तेरिति तत्त्वमस्येवेति धातुवृत्तादिपुस्तिके

राम.

तंतदेतन्नयनुराहरति। विवदयतीति। व्यथोलिदि। हलादिः शेषाय वादइति। हलादिशेषप्रक्रमणादिति भावः। एवं चोत्सर्गः।

संदेशमपवादइति परस्मैवसंप्रसारणं भवति न तु पूर्वस्येति केयटाचुक्त्वा न संप्रसारणादिति निषेधो न चावेदित्तत्त्वकेचित्तुह
 लादिः शेषेणायकारनिवृत्तावपिवकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं सावकाशमित्यपवादत्वं न संभवतीति सत्त्वा संप्रसारणं तदा
 न्ययंच कार्यं बलवदिति वचनाद्वलादिः शेषं वाधित्वा परस्य संप्रसारणो पूर्वस्य निषेधः। संप्रसारणं तदा न्ययंच कार्यमि
 तिवचनाभावे तु व्यथोलिटीति संप्रसारणाधातुविशेषप्रत्ययविशेषाभ्युपगमनइत्युक्तं संप्रसारणं तदा न्ययंच कार्यमि
 द्दयेकस्य बहिरंगत्वात्संप्रसारणं वाधित्वा हलादिः शेषे जातेव कारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः। यथेति। संप्रसारणात्ता
 म्भांतरगतयकारनिवृत्तेरपवादत्वं न तु यकारनिवृत्तेरिति भावः। लिटीति किम्। विवधियते इह सम्यतइतीत्यम्। वाव्यप्यते।
 वाव्यपीति। कपकृपायां गतोऽकारमावेपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः। कदिकदि। कंदयति। अकंदि। अकोदि। कंदं
 दम्। कंदं कंदम्। त्रितरा। आदित्त्वमिह व्यर्थम्। कृत्सोच्चारणे नापि आत्मनेपदसिद्धेः। न च निष्ठाया मादित्येतीदृशप्रति
 षेधार्थमिति शकम्। रूप्यमत्तरेति छाया मिदो विकल्पितत्वात्। तर्हीः। त्वरितः। ज्वरोगो रोगो ज्वरयति। अज्वरि। अज्वरि।
 ज्वरं ज्वरम्। ज्वारं ज्वारम्। गडसेवते। रोगाडयति। अगडि। अगाडि। गडंगडम्। गाडंगडम्। एवमन्यत्राप्युत्थम्। हेउवेष्टने
 उत्तृष्टानुबंधइति। तेन वेष्टनेनालोपीति निषेधार्थं केवनास्तीति भावः। रोगापदेश एवेति। प्रगाटति। प्रगाटयति। नावीत्

स्पृष्टप्रनाय्यति। दृदिर्निपात्यतइति। तेनमितोद्रस्वइतिप्रवर्ततइतिभावनिपातनात्परत्वादितिनिपातनविषयीभूतमितो
द्रस्वइत्यस्मात्परत्वात्। मितोद्रस्वइत्येतदेवनिपातनेनवाधतेनतुतेतः परंविस्मृतत्वरित्येतदित्यर्थः। वनच। संमत्कोवदित
स्यहिंसायामित्वाचोनुवादः। वनति। रौव नयति। अवनि। अवाति। वनंवनम्। वानंवानम्। तानादिकस्येति। वन्युपावनइत्यस्येत
र्थः। सामर्थ्यादिति। अनुवादेतुतत्रकृतेनोदितेनत्वायामिद्विकल्पस्यनिष्ठायामिद्व्यतिषेधस्यवसिद्धेः पुनरुक्तिरसौव्यर्थ
स्यादितिभावः। वनतीत्यादीति। रौव नयति। तानादिकस्यतुवनुते। वानयति। मित्वविकल्पइति। एतास्मानुवमंवेतिगरासू
त्रेण। राप्रत्ययार्थमिति। ज्वलितिकसंतेभ्योराइतिज्वलादिभुराप्रत्ययार्थमाहमये। धातोरेनेकार्थत्वादयार्थकत्वम्। दृष्टाति।
दृश्यति। तत्रेतीति। माधवस्यायमाशयः। सूत्रेदीर्घातएवपाठः सर्वसंमतः। अथवाहवपिदीर्घातरवसर्वः। यद्युते। मध्यपेद्रवो
तोमवेत्तर्हि। मृद्व्प्रोक्तत्वेवेति। द्रस्वविकल्पविर्द्धरत्वरितिरूपद्वयसिद्धेः। नचविहारो रूपद्वयत्वाभावे। दृष्टहरामावश्यकमि
तिवाच्यम्। धातुनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति। नृनये। नृणाति। नृयति। अनयि। अनयि। नरेनरम्। नारंनारम्। अइती
ति। अयं हि बहूनामोवादि कः। लुग्विकसोति। अनयाचरुते। सरतिसूतीति। सूत्रेसूडि। तिपठितेपिद्वयोर्ग्रहोसिद्धेस्तति
सूत्रयोः। अथग्रहोव्यर्थसदिमांवरिभाषांजाययति। नवलुग्विकरणां वलीयइतिवैपरीत्यं किंनस्यादितिशंकायाइष्टानुरोधा राम.

त्रासूडि। तिपठितेसरति। साहचर्यादलुग्विकरणात्स्येवग्रहोस्यान्नभयोरित्यपिनशंकम्। साहचर्यस्यानित्यत्वात्। तस्मात्तद्व्यय
हरां व्यर्थसद्भापकमेवेति। लक्षणाप्रतिपदेकपरिभाषातुन्यायसिद्धालाक्षिकं हि विलेखितोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तं तु शीघ्राप
स्थितिकमिति। परिभाषायामिति। यद्यप्युक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपि दृष्टेः सिध्यति। तथाप्यविशेषादुभयोः प्र
वृत्तिरप्यत्र सुकृतेवेतिभावः। मारणातोषणानिषामनमित्यस्यशमज्जालोचनइत्यस्मान्नित्यत्वादाह। त्वारुपेज्ञानमिति। एवमेव
यिति। यथुसंज्ञयति। मारयतीत्यर्थः। विसृंविज्ञयति। संतोषयतीत्यर्थः। संज्ञयति रूपम्। माधवमतेदर्शयतीत्यर्थः। मतोत
रेतुबोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञयति। मारयती। हणीकरोतीत्यर्थः। स्यादितत्वा निषामनेज्ञापनमात्रमिति वदतांमतेस्माद्यद्गुद्व्यति
सूत्रेजीप्यमानोबोधयितुमभिप्रेतइतिवृत्तिर्यथसंगच्छतां नाम। माधवमतेतुनद्रंयस्यकागतिरित्यतआह। रूपमिच्छेति। ज्ञापन
मिति। एवंचवृत्तिर्यथोमाधवमतेपिसंगच्छतइतिभावः। मारणादिकंवेति। एतच्चमतोतरमिच्छायेरोक्तम्। वुरादिषुतुल्यमिच्छ
अयंज्ञानेज्ञापनेचवर्ततइतिवस्मात्तात्वात्। कथमिति। ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्चोरोमिच्छाद्वेनभदितव्यमितिमाधवमिच्छाभावादिति
ति। एवंचबोधनेज्ञाधातोर्ज्ञपयति। ज्ञपधातोस्तुज्ञपयतीतिरूपद्वयमाधवमतेबोधम्। अदिरुर्जने। ऊर्जवत्प्राराज्योप्रअनुव
दिर्मित्। वुराधेतर्गोयो जादिकः। स्वार्थेण जमावति। आध्यादेतिवैकल्यकत्वादितिभावः। लडयति। निष्ठा मिति। जिहोज्ञापयती

ਜਤ੍ਵ-ਤਿ.

तुर्थः। जिह्वेति। जिह्वापापदार्थांतरं ज्ञापयतीत्यर्थः। जिह्वा व्यापारे उदाहरणमाह। लड्यति। शब्दमिति। शब्दमुद्दिश्य गालनादिकरोती
त्यर्थः। लड्यति दधीति। डकम्भातिविलोडयतीत्यर्थः। केविन्नुजिह्वा व्यापारे लड्यति दधि डन्यथेतल लड्यति शब्दमिति व्यत्या
सन्नयो जयंति। लोडयति पुत्रमिति। रार्करादिदाने नञ्प्रबुद्धलपतीत्यर्थः। धनि रणी उदाहृता वितीध्व निरव्य वधानेनोदाहृतः।
राणि स्तुकरा रागा गतादित्यनेत्यर्थः। स्वन अवतंसने। अवतंसनं भूषणम्। स्वनयति। भूषयतीत्यर्थः। अस्वानीत्वा। अस्वनीत्वा
स्वनि। अस्वानि। स्वर्नस्वनम्। स्वा नं स्वनम्। घटादयो॥ मित्संज्ञा इत्यर्थ इति। अन्येतु मकारानुबंधा इति व्याचक्षते। घटमवेष्टया
मिति प्रत्येक पाठे गोश्वादेकैव सर्वेषां मित्संज्ञाम कारानुबंध कत्वं वाऽनेन सूत्रेणा विधीयत इति भावः। जनी जृष्। जनी प्रादुर्भावो
जृष्ठवयो हानो। क्रस करणादीत्योऽवयोपि दिवाद यः। रंजरागेदेवादि कोभौवादिकम्। अमं ताः कमिगमीत्यादयः जनयति। ज
रयति। क्लस मति। रजयति मृगाच्च। रंजयति पक्षिराः। क्रमयति। गमयति। रमयति। जुलङ्गल। एषां मिश्रमिति। मित इत्यनुवृत्तसे
हभावप्रधानता अनुपसर्गादिति तु यच्छार्थे पंचमीत्येवंक्लेपो न व्याख्येयमिति भावः। नमोऽनुपसर्गाः वेति यागं त रंतनु
नकश्चित्क्लेसः। प्राप्तविभाषेति। ज्वलरीप्तो। क्ललललवलने इति त्रयाणां पूर्वपरितत्वाच्चेमेत्तु अमंतत्वादिति भावः। कथं
संकामयतीति। क्रमेर्नेहात्रोपदेशस्येति चेद्विप्रतिषेधाद् द्विजक्रमइत्येव भवति न तु काम इति पूर्वोक्त समाधानस्यात्रासंभव

एथ क प्रश्नः। व्यवस्थितविभाषेत्यादि। क्वचिस्मोमितोद्गसोनप्रवर्तत इति भावः। वृत्तिरुदिति। केचित्तु घञं तात्क्रमसादात्प्रहाय
शिक्रामरावेस्वीकृत्य तस्मात्तत्करोतीति शो संक्रामयतीति समाद्धत इति भावः। इतरयोः प्राप्ते इति। वनोः हर्वपाठादमेरमंत
त्वाच्चेति भावः। स्नापयति। स्नापयति। स्नापयति। स्नापयति। वानयति। वनयति। वामयति। वमयति। षामयति। वदिति। यथाशास्यति
निष्कामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथा चुरादिः। समधातुरपि अवरो भविष्यतीत्यर्थः। यमोपरिवेषणो। यच्छतिरिति। यमउपर मे
इत्यपंधः॥ भोजनार्थे दोषासम्बन्धे युजिति युजंते ज्ञेयः। परिवेषणमिह भोजनानुक्कलव्यापारः ततो न्यस्मिन्नर्थे मित्रिये धः नि
यमयति। नियमवच्च दासि चि विन्म तो लु कि शातरिश प्रत्यये गुरो च हे म मा व्या पा सः फलित इति। स्वात्मि म ते तु परिवेषणो
आयमयति। परिवेषणो नुया मयति ब्राह्मणा न्। अवादि पूर्वस्य सुदे र व सर्व दयति परिसर्व दयति। प्र सर्वस्य तु प्रसवादयतीत्येवं
व्याप्तो ज्ञेयः। उपेक्षमिति। न वा दस्येति सूत्रे आया मयते इत्युदाहृत्य वृत्ता बुक्तं यमोऽपरिवेषणो इत्यनेन मित्रं प्रतिषिध्यत इति। न्य
सपितत्र न कम्यमीत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम्। एव हि निषेधानंतरपाठ उवघ्नते अन्यथा न कम्यीत्यत्र प्रागेव निस्त्रं जी यते इति
भावः। फागागतौ। फराति। लुङि अफराणीत्। अफराणीत्। सोतु विसामुलो रिति वा दीर्घः। अकारिता। अकरिणा कारांका साम्। कारां
कराभू। असंभवादिति। मित्रप्राप्तिं दि ना निषेधा संभवादिह वेत्येतन्न संबध्यते किंतु मित्रं ज्ञेयत देत दा हा फरायतीति। सामर्थ्यादि

श्रिफणादिषु पाठसा मर्षादित्यर्थः। तत्रहीति। अत्र विधौ हीत्यर्थः। तथा च विभादविभाद्रां प्रवृत्तिरस्य तद्विभाद्रविभागाभ्यामित्या
दिसिध्यतीति भावः। अस्मीदिति। मां तत्वात्तद्विद्विः। अथ ज्वलादिः। अज्वालीदिति। अतोत्तांतस्येति वृद्धिः। वेत्तव्य इति। वेत्तव्यं भया
दिजनितोद्विगता। तच्चापर इति। वंधुता नुक्ल्लो व्यापारः। पतः। पुम्। मित्रादित्यादयः परः। अकृषीदिति। एदित्तात्तद्विद्विः। एवमप
पर्थीत्। अमयीदित्यत्रापि दुवम्। केचिदमुमुदितं पठित्वा वांत्वावमित्येतुदाहरंति। तत्तुवामनेन विरुध्यते तेन हि म्यादित्येति
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वांत्तत्पने उभावः साधितः। उदित्वे तु यस्य विभाषेत्यनेनेव वं। तद्विद्विः सदसंगतं
स्यात्। एवं च का प्रत्ययेवमित्येव साधु। निपातनादिति। अन्यथागुरोसति उद्गुरा इति स्यात्। यद्यप्यर्थनिर्देशाद्वाधुनिकसंथा
पिष्टोदरादित्वादित्यमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम्। इत्याद्युदाहृतमिति विमुक्तके विदुर्विरमितादिप्रयोगात्तु रोवेन तपोदाह
तमित्याहुः। ननु वादित्वेन निषेधादेताभ्यासलोपो कथमिह स्यातामिति चेत्। अत्राहुः। नृणां सदृशदिगुरा नामिति सूचितेपि
वेत्तकारांतसंघातगृहणेनेष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमेकांता अनुवंधा इति च स्वीक्रियते। तथा च नायं वा
दिः किंतु द्वादिदिति। अमेतुवमेरादौ लोपोव्योपितिलोपेन यकारः प्रक्षिप्यते। तत्तपोपदेशे वादित्वाभावात् निषेधोनेत्याहुः।
अमुचलने। मंडलाकारेण चलनमेव धात्वर्थेन तु चलनमात्रम्। तदभाववद्विषेष्कतत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः। मुक्तिपप्यत्र

जतमिति ममतीति प्रयोगात्। उदितो वेति स्कायां वेद्। अमित्वा। मांत्वा। यस्य विभाषेति निष्ठायां नेद्। मां तः। नन्वस्य ज्वलादिगुरोपाठः
किमर्थं नन्वावरा प्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम्। पकादेशकृतिगणत्वादप्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः। नोदात्तोपदेशस्य
तिवृद्धिनिषेधात्प्रत्यये अच् प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत्। अत्राहुः। यदि यवादित्वाद्प्रत्ययः स्यात्तर्हि अमम इत्यत्र
चकावशात्ताविति न त्रः परमं नोद्यतं स्यात्प्रत्यये विहतत्वं। रूपे तुल्यार्थ इत्याद्युदाहृतमेव भवतीति वाच्यम्। अत्राह
भाषेयम्। अममीदिति। मां तत्वात्तद्विद्विः। अकृषीदिति। हलंतल हुराया वृद्धेर्तेदीति निषेधेप्यतोत्तांतस्येति वृद्धिः। यद्वा। अप
राधे सत्यपिकोपाना विष्करा मर्षणम्। सहिवहो। इहरेकलोपस्यासंभवाद्दुलोपेन वस्येत्यतोत्तलोपरवानुवर्तते तदाह। तलो
पइति रलोपे किम्। सहते। वहते। सोढः। वत्तनेति। नरपरेति सूत्रान्तेत्यनुवर्तते इति भावः। सिवादीनाम्। सिवुसह सुट् सत्त्वं जः
सिवादयः। पर्यषीव्यत्। पर्यसीव्यत्। पर्यकरोत्। पर्यकरोत्। न्यष्टोत्। न्यसोत्। व्यष्टजत। व्यसजत। रम क्रीडयाम्। अमुमु
दितं मुत्वारंत्वारमित्येति केचिदुदाहृतसन्नाधवादयो न सहंते। तथा च कायोरत्वेत्येव साधुरेमिषे इति। कादिनियमादिह। प
चाघविटाघारमा। घञित्तरामः। अत्राहो। ऋच्छोदेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात्पद्यादेशाभाव इति बोध्यम्। दृशित्वात्तु न
ईष्ट एवापादीनामिति। एकादशानामेषां यथा संत्येकादशापि वाद्यादेशाः। सुवित्यर्थः। विदुक्लमुवमामित्यतः शितीत्यनुवर्त

ਜਦੋਂ

तिसवकर्मधारयइत्यभिप्रेत्याह। इत्संज्ञकशकारादाविति। शकारादावितिकिं। अये। अये। दध्ने। पितीति वङ्गव्रीहिरित्यभ्युपगमेति
हविषाघादेशाः स्फुरेव। सेदियेति। उपदेशेत्वंतइतिकादिनियमश्रुत्येवेति। ये। ये। भारद्वाजनिग्रहमादि। सेदः परस्य। संदेरि
तिषष्ठी। फलितमाह। अस्यासात्परस्येति। स्यादिष्टम्यासेनचेति प्राप्तिगतिरिति किम्। निषिधित्सति। सदिसंयोरिति वत्ता
रुदोपि पाठइहोवेहिति। भाष्यानुगुणात्। निषसादेति। सदिरप्रतेरित्यत्राप्रतेरिति वर्युदासात्। तिसमासादेत्यत्राभा
सस्यापिषत्वेनेति बोध्यम्। शङ्खविशीर्षतायामिति वक्तव्येपातने इत्युक्तिरसंगतेत्याशंककयंचित्समाधत्ते। पातनंत्विति।
शदेरेवहिरीविशदिरगताविति तत्वेत्युक्तिवशात्तनमिति रूपम्। तथाचास्येवधातोरिदं रूपं प्रसिद्धं वेत्यभिप्रेत्यतश्चिर्देशः क
तः। यथागम्यगतौ। इयवश्चाकइत्यादाविति भावः। कुचसंबर्चनादौ। कुचशब्देतारे इति वदनीयं ते पुनरित्युपनरि
पाठः। संपर्वनादिविवज्जलादित्वप्रभुकोशाप्रत्ययोयथास्यादिति मनोरमादौ स्थितम्। अत्र न व्याज अनेने व ग्रंथेन
शानिनापिक्कचित्कविर्ह्यभिर्देशः कृत इत्यनुमीयते अन्यथा। अत्यग्रं च स्वारस्यभंगायते रित्याहुः। नो धितेति। (बुधोतेरे
वानिद्रकारिका स पठितत्वादयं सेडिति भावः। अकासीदिति। हलंतलरुणाया च देर्नेटीति निषेधेप्यतो हत्वादेरिति वेकल्पिकी
वृद्धिः। वृद्धिति। अत्र न व्याजः। अलितिक संतेभ्य इति निर्देशात् हत्वरणामिहानार्थमित्यनुमीयते। अन्यथा न्वलादिभ्यो रा इत्येव सप्तम्ये रामः

दित्याहुः। अं बुग्नौ। अनिदितामिति नलोयः। अच्यत्। अचीत्येकीयमतेतु इति च्वादे च्यात्। मेघसंगमे च। चात्पूर्वे क्लेर्षे। प्रजापे
गृहमेविनामित्तत्रयहेदीरैर्मधंतेसंगंतेदतिविग्रहः। सुय्यज्ञाताविति रिणि निः। मृधु। क्लेदनमिति। आर्दीभाव इत्यर्थः। उरि
त्वात्त्वायां वेद। शर्धित्वा। मृध्वा। उदुंदिश। दुदित्वा। दुत्वा। निष्ठायां बुन्नम्। निष्ठासनं च। लुपं ज्ञानम्। वेरा। गत्यादयः पंचार्थाः।
वाद्यभांडस्य वादनार्थं ग्राहरां वादित्रग्रहराम्। वैरी। वेरी। विरा। रित्यादिस्फारायैस्तेवधातोः। नोतोपीति। उतमातामहि प्रम
त्वेन दित्यत्र नोतदर्शनादिति भावः। खनु। खनित्वा। खात्वा। निष्ठायाम्। खातः। गमहना। अविष्मधातुध्रुवापित्यतोऽचीत्
उवर्तते। उदुपधायागोहइत्यत उपधाग्रहणं चतसरा। एवामुपधाया इत्याहुः। उदुपधाया इति। जग्मतुः। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। जजे
जज्ञाते। जज्ञतुः। जज्ञः। अनङीति किम्। अगमत्। चीद्वी। वरेवत्तुम्। चीवरपी। वरमी। वरेत्सुरादिषु निपातितो यम्। व्यययौ।
वित्रत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा। नकुत्रापि गत इति चिंत्तैव सा। अवयवीदिति। यांतत्वात् नददिः। स्पशवाधत
स्पर्शनयोः। शिप्पीति स्तेऽडिः। अपस्यशत्। अत्सृहृत्वेरत्तादिना अभ्यासस्य अत्तं सन्वदित्वा पवादापस्यया। यङ्-तादवि
यङो विचेति लुक्। अजाघत इति टाप्। दीर्घोक्ति इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञापूर्वकविधेरतित्यत्वादित्याहुः। जयजभ
दहदशभं जयसीदेयत्रयसेति सौत्रोधान्तः। यसतीत्यादि। यङ्-लुकोऽसुजपजमेत्यनेनैवाभ्यासस्य लुक्। यङि। येषस्य तो लुकि।

तत्त्व

पंपसीति। पंपस्यति। कंडुपधायाः गुरादेताविति। एतच्च गोह इति विवृणोत निर्देशाल्लक्ष्यम्। अविष्णुधातुश्च
तोऽनुवृत्तेनावीत्यनेनोगादिसप्रत्ययोविशब्धते विशेषणो नतदादिविविक्तसह। अजादाविति। दंत्येत्येति। दंत्योदे
तडीत्यर्थः। अङ्गुष्ठाः अङ्गुक्तः। अदिग्धाः अदिक्ताः। अलीढः। अलिहतेत्यादि। निरुशयसिद्धः। अयश्चिकित्सीत्यनेनोवृत्ते
पीत्येतल्लिङ्ग एव विशेषणं। संभवाद्यकित्वे यथा। तथा अकृतार्थधातुकयोरित्यनुवृत्तमपिलिङ्ग एव विशेषणमि
त्यभिप्रेत्याहायादावित्यादयो। म्रियते। तुहादिभ्य इति शः। यकि। क्रियते। म्रियते। उष्मा। इकोऽल्ल इत्यतोऽल्ल इत्युद्गमं लिङ्गं सिवा
विति पूर्वस्रजं वानुवर्तते तदाह। ऋवर्णादित्यादि। आभाषादिति। सिविवृद्धिरिति वृद्धिः। द्रुत्वा दं गतः। द्रुत्वात् किम्। अयोष्ट।
अंगग्रहणादिहरात् स्येत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्येव तत्रापि इष्टत्वात् सिव एव लोपो भवति। तेनेह न। अस्तम्।
विष्टमास्यकेविति ह अंगग्रहणभावे अया विष्टम्। अलाविष्टामित्यादावतिप्रसंगः स्यादित्याहुस्तदपरे न कर्मते। सन्निपा
तपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति। गलीति किम्। अभ्युपगमात्। अभ्युपगमः। हन्तृहरणो। यत्वारदृष्टार्थः। भारंहरति। प्राप
यतीत्यर्थः। अंशंहरति। स्वीकरोतीत्यर्थः। स्वर्णंहरति। चोरयतीत्यर्थः। पापंहरति। नाशयतीत्यर्थः। धृज्धारणो। दधार। दधत्।
दधतीत्यर्थः। दधोदधते। धर्तृ। धियात्। रानी। नानि नयिष्येति। भारं ज नियमादिद्विकल्पः। आदेव उपदे शोऽपि। लिटि धातो रित्

राम

तोधातो रित्यनुवृत्तं एवाविशेष्यते तदाह। एजंतस्य धातो रिति। उपदेशे किम्। चेता। सोता। नतुला। हरि। कलादेवा वनमविष्य
तीति चेत्। अत्राहुः। वरीग्रहणोलहराप्रतिपदोक्तपरिभाषानाम्नीयत इति ज्ञायनार्थमुपदेशग्रहणम्। तेन कीदृजीना
राविति कृतावेकावयतीत्यादौ पुकसिध्यतीति मनोरमाकृतः। धातोः किम्। गोभ्याम्। गोभ्याम्। अस्तित्वत्रापि गमेर्लोलातु
दिभ्यां। तावुपदेशे एव। अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह। नतु शितीति। पर्युदासे तु न त्वे मस्ते इत्यादौ द्विवचने चोतिनिषेधात्
त्वं न स्यादभ्यासे इकारश्च अयेत किं वा। सुस्त इत्यत्र आतम्योपसर्ग इति कः। सुस्त इत्यत्र आतम्योपसर्ग इति स्त्रियाम्। सुस्तम्
इत्यत्र आतोयुजिति पुञ्च न स्यात्। प्रत्ययनिमित्तं त्वात्मा दंताच्च प्रत्यय इत्यन्योन्याम्यायाहा प्रसज्य प्रतिषेधे तु न कोपि दोषः।
कावामप्येति स्त्रेण कवाधनार्थं पुनरपरादि धानं च प्रतिषेधपक्षे जायकम्। तदाहुः। अनेमिन्निकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति।
नन्वेवमपि एरुः शिन्ना न्नरे मस्ते इत्यादि न सिध्यतीति चेत्। अत्राहुः। यदि तु शितीति वहुव्रीहिः स्यात् तदा त्रस्यादेव दोषः। के
तुकर्म धार्योयम्। तथा च अशितीत्येतेनैक शकारोदो प्रत्यये परे नेत्यर्थः। धातुग्रहणादिसस्यप्रत्ययस्य शितीति कर्मधा
र्येण विशेषणत्वाविषयसमस्यात् इत्सेनैक शकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थात् पर्युदासे विन हतिरिति। आ
त ओरात्। इह अंगस्येत्यनुवर्तते धातो रिति तु फलितार्थकं च। मादंता दं गतिर्यर्थः। आतो लोप इटि वा अर्थधातुक इत्यनु

तत्

वर्तते दीजे सुडचि किं तीत्यतो वि किं तीति च तदेतत्फलितमाह अजाघोर्धधातुकयोरिति अजाघोः किम् अजायते अंकाजा
 ग्लायते यङ् दासीया इदं जोलिङ् नेमेकवचनमिदं आर्धधातुकयोः किम् यांति वांति व्यत्यरे रादाने कर्मव्यतिहारे वा
 तालङ् नेमेकवचनमिदं दधिमेति एवं अजाघोर्धधातुककिं त्वेन दधिवदधिमेत्यादिषु आतो लोपसिद्धावपि दधि यपि
 योत्यादिरूपसिद्धये स्तरेऽस्मिन्निरीतिग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम् यदि तु दङ्गमएवात्र गत्यते व्याख्यानात्तदा अचि किं
 तीत्येतत्तर्धधातुकस्यैव विशेषणं न भूभयोः दाधा ध्वरा रा इह रूपमाश्रित्य इदं अदाने दारा दाने दो अवसं डने देह र ह
 रा धारु पोतु हो इधा न धा रापो वरणयोः धेद पाते अनुवंधानात्नेको तत्त्वादेव उपदेष्ट इत्यात्वे ददे इ धेदा मनु करणे
 दापेदे को विने ति दा प्रलव सो दे प्रशोधने एतद्भिन्नावित्यर्थः देयः पितृमिह प्रतिषेधार्थं न तु नुवन्त्यर्थम् अनुदातो मापिता
 विति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् न च देपोलाक्षणीकत्वात् तस्य प्रतिषेध इति शंका मा पितृस्य स्यान्नर्थः स प्रसंगात् इ
 दमेव देयः पितृस्य साहाय्यहरो अविशेष इति परिभाषायात्तायक मित्याहुः अहवित्ति किम् दातं वहिः त्वनमित्यर्थः इह
 दहो रिति दहावो न अवहते मुरवम् मुह मित्यर्थः इह लुचु उयस गीदिति तादेको न एलिङि मास्या दीनामिति मास्या
 गापात्र हातिसामित्यर्थः मामने गामाहाय्यहरो अविशेषे पिमा इमे जने ह्येत्येते लिङि कित्ता संभवात् हा गति निवृत्तौ राम

गेशदेगाङ्गताविति तु न गत्यते लिङि कित्ता संभवादेवापापोने आहा कृत्यो गोवंत कर्मणि देवात्तापेयात्तामेयात् स्वेयात्तामेया
 तमेयात् हेयात् अवसेयात् आर्धधातुके किम् मायात्तामायात्तामायुः किं तीति किम् दासीष्ट इह दी जो सुडचीत्यतः कुतीत्यनु
 वर्तमाने पिप्रकृतोपयोगितया किं तीत्यस्यैवानुवृत्तिः कृता विभाषा धेइल्लिलुडीत्यनुवर्तते शिशी तस्मात्कर्तरीति च तदाह ज्ञेय इवे
 त्यादि अर्धधाति च डि आतो लोपः अयने स्तरा हर राम गीधियत् विभाषाया इह राय ह विवर्षितो लु गतुवर्तते गति स्थेत्यतः
 सिवः परस्मैपदे धिति च तदाह सिवो लुगेत्यादि अचुरिति आतइति जे उस्वा परस्मैपदे किम् व्यत्य आस यमरमा इह आर्धधातुक
 स्येदलादेरितीडनुवर्तते अंजेः सिवीत्यतः सिग्रहणे सुसुहृन्भ्यश्च्यतः परस्मैपदमहोचतदाह एभ्यः सिव इडित्यादि अयं सीत्ता
 यंसि छावा अरंसीत् अरंसि छावा अनेसीत् अने सि छावा परस्मैपदे कुकिम् उदायत् अरंसा अरंसाताम् वान्यस्य अयस्य किम्
 स्थियात्ता येन्य करणे धायति दधौ अधासीत् घुमा स्थेत्येति व्याख्यानात् तत्रोत्तरे जहाति स्पती नामिति म्यनातिर्देशाच्चेति म
 वः विभाषा ध्रुति श्यच विकरणाभ्यां शच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः एवं राक्तासेतिसु ग्विधा वपि स्थितेरेव ग्रहणमिति बोध्यमाते
 नास्या त्रिङीति पुगे वा सापवति पेओवे वापति वायति मुव्यतीत्यर्थः आदित्येति निष्ठानत्तम् वानेऽप्युक्ते वानमुमे विधित्यमरः
 अहंतत्वादिति केचित्तु अंगवृत्तपरिभाषयापि सुराभावं समर्थयति प्रागेधोपादाने गंधोपादाने गंधयहरात् न चैवं कर्म रोधा

चर्ये नोपसंग्रहादकर्मकत्वेन विघ्नति कुसुममित्यादिप्रयोगेन सिध्येदिति चेत् अत्राहुः यद्युत्तर्येन कर्तृविषयकर्मण उपसंग्रहात् स्ये
 वधातो रकर्मकत्वेनान्यस्या भवति हि जीवति नृत्पति इत्यादेर कर्मकत्वम् । तदर्थोपसंग्रहीत कर्मणः कर्तृविषयतात् । धाधातोः क
 र्मणस्तत्तयात्वात् कर्मकत्वेति । धाधात्वात् प्रसंगयोगयोगोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वा यु रि ह्यस्य ते तेन शेषे रंधमतीति वदन्तं
 धमतीति प्रयोगो चेत्साहुः । अत्रिसंयोगे सुवर्णधमति । अत्रिना संयुनकीत्यर्थः । स्येयादिति । एलिङ्गिति नित्यमेते । लुङि अस्यात्
 म्ना अभ्यासे । मनति विधात् । अभ्यस्यतीत्यर्थः । मस्ते । असासीत् । अदादिति । गति स्येति सिचो लुक् । कृतम् । संयोगोदः किम् । व
 क्तुः । वक्तुः । तपरकरां स्पष्टार्थम् । स्तुम् । इत्यादेर्लिङ्गित्वात् रत्नरित्यादौ कृच्छ्रस्य ता मिति गुरास्य जायमानत्वात् । वकारो मस्यो
 जनः । दधतेर्दिगिलिटीत्यतो लिटीत्यनुवर्तनादाह । गुराः स्याल्लिटीति । अदृदि निमित्ते लिटीति प्राचो व्याख्याने तु नादन्त्यम् । नच
 स्वविषये दृदिर्वाधिकेति कलितार्थकचनपरतया तदुक्तिः संगत इति वाच्यम् । परत्वेन गुरास्ये वन्याप्यत्वादिति भावः । गुरो
 र्नि । अर्त्ततिभादि काद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सोऽत्र । अग्रहणो कर्तृ व्येष्टिपानिर्देशो य इ लुङि नृद्वयार्थः । रीङ् । कृत इत्यस्या
 दृत्त इति वृत्तेतत्तत्संयोगादित्वेन विशेष्यतेतदाहा संयोगाद्योरित्यकारे विधेये गुराग्रहणं चिंत्य प्रयोजनम् । अयश्चिद्विती तिस्र
 जाधीत्यनुवर्ततेतच्च लिङ्गे विशेषणं रिङ् । अयसिङ् । हिति सूत्राद्यग्रहणस्य लिङ् । ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह । यकिंवादीति । राम

आर्धधातुकदत्तेतरकृत् आर्धधातुकयो रित्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकचनमिति ज्ञेयम् । संयोगादिरिति किम् । क्रियात्वाया
 दीति किम् । संसृषीष्ट । आर्धधातुके किम् । इष्टयात् । स्तु । उपतापो रेगः । अमुकः किति । एकाच उपदेश इत्यत एकाच इत्यनुवर्तनेत
 च उको विशेषणमित्याह । एकाच उगंतादिति । अत्रित्वात् । अत्रित्वात् । अत्रित्वात् । भूतः । मृत्वा । भूतिः । गित्युदाहरणम् । मृत्सुः । सांजिस्थे
 तिक्तुः सवगि इवति न कित् । स्यात्सुरित्यत्रुमा स्येति इवप्रसंगात् । एकाच इति किम् । जागरितः । जागरितवान् । कुरेति स्तु
 नुवृत्तेन ऊर्गुत्तः । ऊर्गुत्तवानिति सिध्यति । उगंता किम् । कथितः । कथितवान् । पुरस्तादित्यादि । आर्धधातुकस्येदृतादिरित्या
 दिविधिकांतात्त्रागेवेनेदृशि कृतीत्यादिप्रतिषेधकां डारंभसामर्थ्यादित्यर्थः । निषेधे प्राप्ते इति । स्तुतः । स्तुतः । धृत इत्यादौ यथेति भावः ।
 स्तुगते । सरति । सरिष्यति । सर्तिषा सप्तर्षिषा सप्तर्षिः । परस्मैपदेति न संबध्यते । पुषादि योगादस्पृश्यकरणात् । आहुः । शासु इत्या
 यामित्यस्यात्र नयहरणम् किंतु सप्तर्षिभ्यां सादवर्गीत्यरस्मैपदिनः शासेरेवेत्याहुः । असरत् । अशिषत् । आरत् । प्राडदिति । वि
 भाषात् । जिह्वोरित्यतो विभाषा नानुवर्तते इति भावः । धृत् । कृत् । नृत् । कौटिल्यम् । सगते । यद्यपि सामान्यवगातिरुक्ता तथापि द्रव
 द्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवतिष्ठते । प्रसवोभ्यनुत्तानमिति । देवस्य तासवितुः प्रसवे इत्यादावभ्यनुत्तानार्थदर्शनात् । लुसुभ्य
 ञ् । परस्मैपदेषु किम् । असोष्ट । अषोष्टाप्सुः । अच । यययं युधातुः स्वादौपद्येन हि वकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः । इत्युच्यते ।

जुहोति त्वंति। इन्द्रोः किम्। पोपुवति। नोनुवति। सर्वधातुके किम्। जुहुवतः। जुहुवुः। असंयोगश्चेति किम्। अद्वाउ वंति। असं
योगश्च यद्वा मोर्वि शेषानं ननु प्रत्ययस्य। तेन आपु वंतीत्यत्रापि यस्मिन्निषेधः सिध्यति। प्रत्ययविशेषरात्वेन अद्वा वंती
त्यनेन आर्धधातुकत्वाच्च यशो यशादेः न भवेदिति किमेन ननु अग्रहो नानवसुवन्ति नुवन्तीत्यत्रापि संगवत्साधनं तद्वा हरा
मिति वाच्यम्। अनेका वृत्तस्यानुर्जनेनोक्तदोषाभावादिति चेत्। अत्राहुः। दाधतिर्दधतिष्वो भूति निहं रसिनिपातनादायापोय
लुकि को भवीतीत्यादौ भू सुवोरिति गुणनिषेधो न प्रवर्तते। अतएव भाषायां मपि यद् लुक् सिद्ध इति वत्सारात्वाद्योयुवतीत्या
दावतिप्रसंगकारणाय ननु अग्रहो कर्तव्यमेवेति। ननु अग्रहो ह्यपका जायायामपि विद्युत् लुग्भवतीति भाष्यकारः। एवं
च सर्वधातुकपर्योक्तं शुवोरनेका वृत्ताव्यभिचारदनेका वृत्तस्य नुवृत्तिरिह किमर्थं त्वासां कायानिरवकासापवत्तदनुवृत्त्य
भावे हुः अग्रहो स्यात्पकत्वा संभवादिति दिक्। इदं विधेति। भारद्वाज नियमादिद्। इदोष्य। इदुवेति। कादित्वा सिद्धिनेट। गद्
गते। गते गत इति। पूर्वशपा सहवरी दीर्घे कृते आतोडि-त इति न प्रवर्तते। आत्मनेयदेशे न त इति न प्रवर्तत इति। पूर्वशेषा
वरी दीर्घे कृते आतोडि-त इति न प्रवर्तते। आत्मनेयदेशे न त इति न प्रवर्तत इति न आतोडे तु लुक् रूपमिति भावः। गो। गावहे
महे। जगे। जगते। गाताम्। गाताम्। गाताम्। गासु। उत मेतुगे। गावहे। गमहे। अगात्। अगाताम्। अगात्। न त्वस्येति। गाते इत्यादौ

राम.

द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह। बुद्धिभक्त्यर्थे योरिति। निजे छेयेति। गौरो वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः। इह गतिबुद्धीत्यनेन यस्य कर्मसं
ज्ञातद्वौराव। प्रयो ज्ञेति। अगो कर्तु र्गो कर्मसंज्ञा यस्य तत्प्रयोज्य कर्म। अन्येषामिति। गत्यर्थं कर्म कटकरोती नो। लादय इति।
कृत्य कर्तृवत्तर्था आदिशब्देन ग्राह्याः। गौर्दुत्यते इति। देवदत्तेनेति शेषः। कृत्यादि छेगेर्दीर्घव्याहोदनीया ययः। गो सुदोहा
डुद्दीहा ययः। अजा ग्रामं नेत चानयनीया। हर्तव्या हरणीया। अजा ग्रामं नेयो। इत्याद्युदाहर्तव्यं। ग्रामं गम्यत इति व्यज्रदत्ते
निरुद्धाः। माणा क इति अयं प्रयोज्यः कर्त्ता देवदत्तेनेति प्रयोजकस्तथा हर्तव्यः॥ इति भावकर्मप्रक्रिया॥ कर्मणा स्थिति। सो
क र्याति शयंघोतयितुमित्यनुषंगः। प्रयो ज्ञेति। येमिद्विद्विप्रः। तय एक कर्मकास्तत्र कर्मकाः। येतद्विकर्मकास्तत्र कर्मका इ
ति भावः॥ अकर्मकत्वस्य फलमाह। भावे कर्त्तरि चेति। भावे वा कर्मके भ्य इत्कृत्वा इति भावः। द्विकर्मकेषु कर्मणाः कत्वे विवहा ॥ ७
यामुदाहरणं मया तिसागरोऽमृतं। स्वयं प्रदुग्धं। स्पृशुगो। तय कृतावत्स्यमानस्य वस्त्रनिमेदिनी इति। द्विग्वेश्यत्र कर्मवत्क
र्मणोति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपयोरिति प्रतिप्रसृतस्य यको न ड ह स्तु न मामिति निषेधः। उक्तप्रयोगानु
धादौ रास्तेव कर्मणाः कर्त्तृत्वविवहानमुख्यस्येत्पाहुः। अनेदमवधेयम्। अधिकरणात्वाविवहायो ब्रजगौरा कर्मतिरुह
द्विब्रजो गो स्वयमेवेति भवति। यदा तु ब्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोपि कर्त्तृत्वविवहो भवति। रुध्यते ब्रजे गोः स्वयमेवेति।

तत्त्वः

कर्मत्वेति कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्वैदोपाधिकमवस्थामेदसमानाधिकरणानि यामेदमाश्रित्येत्यर्थः। एवंचावस्थामे
 देनक्रियाभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वंकर्तृरस्तीतिभावः। करणाधिकरणान्यामिति। तुल्यक्रियः कर्तृत्वेतावत्तुल्यमनि
 असिनादिनत्रिस्थाल्यापवनीत्यादौ करणाधिकरणयोर्व्यापारस्सरवद्दानीमसिः द्विनत्रिस्थालीपवनीत्यादौकर्तृत्वं
 इत्यतिप्रसंगः स्यात्तन्माभदित्यर्थः। नचकर्मत्वावस्थायोर्विक्रिस्तादिरिवकरणत्वाद्यवस्थायामसिस्थाल्याव्यापारोवस्तुतः
 सन्नधिधातुनानोपात्तः इतिकथमतिप्रसंगइतिवाच्यं। सादृश्यप्रतियोगिक्रियायाधातुपात्रत्वेनाविशेषितत्वात्। नन्वेतस्मि
 न्स्तत्रेधातुपात्रक्रियातुल्यक्रियइत्यक्तमस्तियेनातिप्रसंगो न भवेत्। ननुतुल्यक्रियः कर्त्रीकर्मवद्भवतीत्यक्तेकेनेत्या
 कोक्षायामनेककारकोपस्थितावपिकर्मवदिति प्रत्यासत्पाकर्मणितिलभ्यतएवेत्यत आह किंचेति। अधिगच्छतीत्यादिस्त्रो
 कस्योत्रार्द्धं तु यत्र कृपावेशतस्तेनमोक्तगुरवे सदा। ननु कलं व्यापारश्च धातुर्थः स एव क्रियाया च व्यापारः स च व्यापार
 राश्रयः कर्त्ता फलश्रयस्तु कर्म एवं च यद्विभिदिप्रभृतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्यकर्तृ
 स्थभावकागम्यादय इतिकथं ज्ञातव्या इत्यत आह। यत्र कर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्यकर्तृत्वे च तुल्यकर्तृ
 रुद्धहस्तिषु अधिगता नधिगतशस्त्रार्थे धित्यादावपि वैलक्षण्येनोपलभ्यत इति बोध्यं। कारिष्येत इति। स्यसिद्धसी युडिति वै

रामः

१६

कल्पिकश्चिरवदिद। पहेरुद्धनोस्य इति इदं करिष्यते। एवं लुडिः अकारिष्यत अकरिष्यतः सिचश्चिरवदिटि अकारिष्यवहे अ
 कृता। सियुटश्चिरवदिटि कारिष्येयवहे कृषीष्टः तासिड कारिता कर्त्री यच्चिरोक्तक्रियेते चरः त्वयमेव अकारित्यादिनेतस्मि
 थ्येदिति कर्मवत्कर्मणोति कर्मवत्त्वं नसिधेदित्यर्थः एतेन पचतिपाकं करोतीति विवरणादाख्यातस्य वत्तेशक्तिरिति नेयाधि
 कोक्तिः परस्ता। करोतेर्यत्तार्थत्वे तु यत्तते इति वस्तु कर्मकतापिनस्यादिति। एतेनेति ज्ञानस्य कर्तृत्वाभापगमेनेत्यर्थः। य गभा
 वादिति सति तु यवनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः। ओलो यजतिः ओतः एव नीत्यनेन। ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिदं शानति
 त्वत आह। ताच्छीत्यादाविति। नत्ति। यान चूत भवतीत्यर्थः। देवदत्तयजदत्तावनो न्यस्य शत इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्ती
 तिकर्मस्थक्रियायाः कर्तृत्वात्कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह। सकर्मकारणमिति। ननु त्रदेवदत्तो यजदत्तस्य शतियजदत्तस्य
 देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यस्तथा च स्वनिष्ठा क्रियाप्रतिकर्तृत्वमितरक्रियाप्रतितु कर्मत्वं भवति अन्यथा द्वयो
 रधिकर्तृत्वं भवस्यादिमौ गंगोऽष्टशत इत्यत्र यथा। एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृत्वाभावात्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति। नच संयो
 गस्य द्विष्टत्वात्कर्मस्थफलस्य कर्तृत्वात्त्वमस्येवेति शंका। तत्रादिरूपितसंयोगस्याभिन्नत्वात् अन्यथा फलव्यापारयोरेका
 श्रयत्वे सकर्मकत्वं भवनलभ्यत। किं वा रुहिगम्योः कर्तृत्वात्क्रियत्वात्तरो हतिहस्ती गच्छति याम इत्यत्र कर्मवद्भावो निति भाव्यकं वद

तत्त्व. ति.

दिसंमतां तथा वसंयोग रूपफलस्य सर्वत्र नुत्तमत्वादिगमिभ्योऽप्येवैव चम्यं दु रूपपादमिति नात्र कर्मवत्तत्प्रसक्तिरित्यदह
रशांतरमाहा अत्रेति. आभंनयतीति. इह प्रतिषेधाभावेन कस्यात्. क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेन्यात्तत्तत्पदं स्यादिति भावः. भवि
हापिकर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दु रूपपादमिति चेत्. अत्राहुः क्रियाकृतविशेषोपलंभा नु
पलंभवदुद्देश्यताविनियामिका यत्र कर्मस्योपशब्दो देयतासाकर्मस्थक्रियायत्र त्रयो व्योपशब्दो साकर्तृस्थेति. तथा हि द
शनाशेह शाभ्यां विषये न्यग्यते व विशेषानुपलंभात्कर्तृस्थता उद्देशानुपेक्षा. अहं पश्येयमित्युद्देशो न त्वयं विषयो भव
ति. एवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हसि नो न्यगावो भवति. ति. ऊर्ध्वदेशसंयोगानुक्तत्वापारविशेषोपरिगमनेन
देर्यो न तु न्यभावमात्रं. उरुस्य शाखो हस्ताभ्यां भवनमयत्पि भूमिस्थेयुक्ते. आरोहतीत्यप्रयोगात्. अतएव हि यदितुपरि
खंडसीत्यत्र भाव्यं रुहिर्गत्तर्था इति. अतएव वशिष्ठेति हसि नं हसि पकासा नारो ह्यतिमहामात्र इत्यादिप्रयोगे च रोको कर्तुरेति क
र्मत्वं संगच्छते. यविमिद्योक्तविहिति विधा भवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तु उद्देशेनैव कारकत्वापारत्तिकर्मस्थक्रिय
त्वात्पच्यते. ओदनः भिद्यते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येवमजायामेनयतीत्यत्रापि कर्मस्योपशब्दसंयोगो देयता न तु
व्यापारोपशब्देति कर्मवद्भावोपशब्दप्रतिषेधो यमावप्यक इति दिक्. दु हि पच्योरिति. दिकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मस्योः कर्तृत्वं वि

शम.

वहायामपि सकर्मकत्वाविषेधे प्राप्ते यभा रंभः शोः ययो दु ग्वे इति अत्र कर्मवद्भावेन आत्मनेपदं नित्यं. गोरौ कर्मणि दुत्वा
देरित्युक्तत्वात् मुख्यकर्मस्योः कर्तृत्वविवक्षया ययो गो दु ग्वे इति नोदाहृतमित्याहुः. एवं च प्रधाने नीह कृष्याहमित्युक्तत्वा
न्मुख्यकर्मस्योः कर्तृत्वविवक्षया ययो गो दु ग्वे इति नोदाहृतमित्याहुः. एवं च प्रधाने नीह कृष्याहमित्युक्तत्वात् न्यन्यायेन न्या
दीनां मुख्यकर्मस्यैव कर्तृत्वविवहेति कलितं. अत्रः कर्मविराते पद इत्यतश्चिराते पदवत्तुवर्तते दीपजनेत्यतः. अतएव
मिति च तदाह. अत्रेति. अत्रः किम्. अत्रेति काष्ठमित्यत्र नित्यं चिरात्. कर्मकर्तृरिति. अकारि घटः कुलालेनात्रापि नि
त्यमेवा. इह पच्यं कर्मकर्तृरीत्येव. अत्रेति गोरौ फालेनेत्यत्र नित्यं. उदंबरः फलमिति. कालः उदंबरं फलं चतीति स्थिते
रा कर्मस्योपशब्दस्य कर्तृत्वविवक्षया मिह कर्मवद्भावः. ननु हि कर्मकेषु पदेरप्यामाश्लोकः पाठ इति चेदुद्देशेति तेषामयं
यः कथं संगच्छते चेत्. अत्राहुः उदंबरः फलं चतीत्यत्र कर्मवत्कर्मस्योपशब्दो दु हि पच्योरित्यनेन कर्मवद्भावो बह
लं विधीयते सज्जिपुत्रेति न काष्ठमुपपन्निरिति. सज्जिपुत्रोऽप्युक्तः श्यनो नित्यमाह दात्रार्थं यकि तु तास्य उदात्रेत्यादिना
लसर्वधातुका नुदात्रेते क उदात्रत्वं प्रायेत. अत्राहुः पुत्रे कर्तृरित्युपयोगे वा. भूया कर्मणि. कर्मशाब्दः
क्रियावाचीत्याह. भूया वाचिनामिति. अत्रेति. आत्मनेपदं नित्यं निषेध आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थं सदेतदाह. यकि रा

तत्त्व

विनिश्चयवाक्येति लिङ्गसिचोरिति वेदः आदिपत इति तदादित्वाच्चेरिङ् शयमिङ् सितिरिङि इयङ् आहतेति उभेति किल
(इंस्वाङ् गादिति सिचो लोपः) नरुधः विरातेपद इत्यतश्चिरानुवर्तते अवः कर्मकर्तृ रीत्यतोऽनुवर्तनादाह कर्मकर्तृ
तिचोऽन्यतयेति नयस्ताप स इत्यनुषङ्गते ननु ह ननु दग्धिपयीयत्वे नस्त्रोतेरपि द्विकर्म कत्वाजो रूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षा
यामपि योऽप्यकर्मणो विद्यमानत्वाच्च कर्मकाराणां प्रतिषेध इति निषेधेन यकिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत् अत्राहुः य
आदियोगेन हीरप्रसवरा नुक्कला उक्कंठास्तथा तोर्यः सावगो निष्ठास्तप्रसवरा इत्यत्रापि करणे लुङ् प्रसवते नेनेति प्र
सवरा सा चोक्कंठा स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुरोः स्य स्तुतापव स्य मानस्यवस्तुनि मेदिनीति प्रयोगे उपस्कृता उक्कंठिते तर्प्यः वक्तो
गा प्रसोति उक्कंठयति अंतर्भा वितरपर्थोऽवेसोति गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्तुते गोरिति प्रस्ताविष्टेति विरावदिद्वयविरिति
निषेधे विरावदि उपिन स्यादिति पांकां विरावदित्यने नहि विरावकार्य मतिदिपयते न च विरावने तुक्तास्तेति देको निषेधे दुपका
त्रावेन विरावदि दोषो विधेः स्यात् प्राप्तिश्चेति लुक्कमोरनात्मनेपद निमित्त इति नियमादुक्तादिल कृणा इरावना नमते दंड
ति इह नमितानमितपोर्विशेषदर्शनाद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमसि कर्मस्थां स्य नमनस्य लुङ् देष्यताननुत
दनुक्कल व्यापारस्येति कर्मवद्वावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः अर्ची करेतेति विराप्रतिषेधेति श्रीति वङ् शिष्यधीतिरोः सामान्य राम-

रं

हारास्यफलमाहा पुच्छ मुदस्यतीत्यादि पुच्छभाडेति लिङ् आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति वि कुर्वते सैव वा इति कुपिर
जोऽननुहस्कनमामित्यतोनेति वर्तते तदाह नयमिति किंतु श्यद्विति तस्मिन्नेवं विषये इति भावः न गिरा गिरेति लृङ् पादे रं क
त्वाद्देयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्यैरापदं विधीयमानं गिरापदस्यानर्थवयव्याभवत्वेव मिहापियकः प्रतिषेधकत्वाविधीयमा
नः स्य तदीयस्यानर्थवभवति अतो व्याचष्टे यगविषये तु नास्येति श्यनासत्रियोगादिष्टं परस्मैपदं श्यन्भावेन भवतीत्या
त्मनेपदमेवोदाहरति कोषिषीष्टेति कोषिष्यते चुकुषे अकोषि अकोषिष्यतः रं सते नरं जे अरं जे अरं सते साधपि जेयं
पयस्य हे कुष्यंतीत्यत्र नित्यं नुमयका हेतु आच्छी नचोरिति विकल्पः स्वरे विशेषोप्यसेवा इह प्रकरणे मिधते कां च स्वयमे
वेति वत्सादौ प्रपुज्यते तत्र स्वयं वाच्यः करणार्थको जेयः आत्मनकिरणेनेति कर्तृत्वे तु कर्मणि लः स्यात् स्यं चेदं वैये
दाहो इति कर्मकर्तृ प्रक्रिया अभिज्ञा भूते इत्यधिक्रियते अनघतने लङि त्यतोऽनघतन इति वर्तते अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्य
ते बोध्यते नेनेति विग्रहस्तदहा स्मृतिको विनीत्यादि वक्ष्याम इति अवसामे तर्प्यः पयस्य गौधावतीत्यत्र वाच्यार्थ रूपमग
कर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्रेण कुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानघतनवासावाच्यार्थः कर्म कृष्येति संबोधने स्मरणा कि
यां विषयो न याचर्वा कनिवास कर्म कं क ससंबोध्य कं स्मरणा मितिकलितो र्यः नयदि लृङ् प्रतिषेधे उ संगे लङ्

पुत्र

वासोलहरामिति प्रसिद्धता दायकमित्यर्थः चारणेलसमिति सहसा दुष्प्रकारे ह दायं न्यहेलडिति चेन्न स्वसामागा अकारका
म। यच्च द्योगेपीति। अतएव नयदीतियोगात्पूर्वविभाषा साको ह इति न कृतमिति भावः। अतएव ता यन्व इति। अपन्वो
पलाप सन्न आत्यंतिकत्वेनामेयं यदमित्युक्तं सदेतोरप्यपुनः। नाहमित्यादि। कलिं गानामनिविष्टो देवः। अंगवंगक
लिं गेषु सोराष्ट्रमगधेषु व॥ तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणात्। तस्मिन् देवो लया गत्वा चिरं स्थितमिति
केनचित्कश्चित् उक्तः सन्नाह॥ नाहं कलिं गानामिति न केवलमवस्थानमेव निविध्यते किंतु हितं हेतुभूतं गमनमपि
ति भवत्यतएव ता यन्वः। यदा तु कलिं गेषु गम इत्युक्तः सन् गमनमेवापलपति न तदा स्य ता यन्व इति लोके व भवति न कलिं
गेषु गममिति। प्रप्ते वा कृतानघत नपरो हे इति वर्तते प्रप्य इत्यत्र कर्मणि न डित्याह। प्रष्टव्य इति। आसदेति। पंचवक्त्रं
नरमा सन्न कालं पंचवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः। पृथ्यामान इति। आसन्न कालिके कृतानघत को नपरो ह्यर्थः
त्रिधा त्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः। प्रप्ते किं भूतानघत नपरो हेति उवजगाम चेन्नः। लट् स्मोस्तेत्यर्थः कृतकालघातको नपरो ह्यर्थः
तिवचनमिति विग्रहः। समाहारद्वंद्वे तु उभयव्यंशोऽप्युच्यते च प्रतिवचन एव लट् इत्यहं। ननु करोमीति। न च पृष्टव्यं वचनं वा वता
अप्रवचनमेव प्रतिवचनं भवतीति काव्यो विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनामिमुख्यमपि प्रतिवचनमिति पृष्टव्यं ह्यहं।

राम